

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: **«СОЦІАЛЬНА РОБОТА З ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ
ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ШКІЛЬНОГО ВІКУ»**

Виконала: студентка 2 курсу,

групи 8.2318-сп

спеціальності: 231 – соціальна робота:

соціальна педагогіка

Зімненко Вікторія Ігорівна

Керівник: кандидат педагогічних наук,

доцент Пономаренко О.В.

Рецензент: _____

_____

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 76 с., 1 таблиця, 68 джерел, 2 додатки.

Об'єкт дослідження – прояви та сутність девіантної поведінки.

Предмет дослідження – профілактика девіантної поведінки школярів.

Мета дослідження – вивчити особливості профілактики девіантної поведінки дітей шкільного віку.

Гіпотеза дослідження: організація профілактики девіантної поведінки школярів може бути ефективною, якщо:

- вона буде базуватися на виявленні та усуненні причин і умов, які сприяють виникненню відхиленої поведінки;

- буде розроблена функціональна модель програми профілактики девіантної поведінки школярів.

Методи дослідження:

- теоретичні: теоретико-методологічний аналіз наукової літератури з проблеми;

- емпіричні: спостереження, анкетування, бесіди.

ДЕВІАЦІЯ, ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА, СОЦІАЛЬНА РОБОТА, ПІДЛІТКОВИЙ ВІК, ПРОФІЛАКТИКА, ПІДЛІТКОВА АГРЕСІЯ.

SUMMARY

Zimenko V.I. Social Work on Prevention of Deviant Behavior of Children of School Age.

The qualifying work consists of introduction, 3 parts, findings, list of literature (68 items, 11 of foreign origin), 2 addendums on 2 pages. The qualifying work volume is 84 pages long, 76 of them – body text.

The qualifying work gives the hypothesis that the organization of prevention of deviant behavior of students can be effective if: it is based on the identified and eliminated causes and conditions that contribute to the emergence of deviant behavior; if a functional model of the program for the prevention of students' deviant behavior will be developed.

The research object: demonstration and the essence of deviant behavior

The research subject: prevention of students' deviant behavior.

The research purpose: to study features of prevention of deviant behavior of school children.

The research tasks are:

- 1) analyze the main causes and factors that contribute to the formation of rejected behavior of scholars;
- 2) to study the current state of deviance among children and adolescents;
- 3) to develop a program of the prevention of deviant behavior of school-age children.

In the part 1 section «Theoretical analysis of the appearance and nature of deviant behavior», a theoretical analysis of the appearance and nature of deviant behavior was conducted. It has been found that the behavioral abnormalities of children and adolescents are understood to be such features that not only pay attention to themselves but also alert teachers (parents, teachers, the public). These features of behavior not only indicate deviation from the accepted norms, requirements, but also carry the rudiments, the origins of subsequent misconduct, violations of ethical, social, legal norms, requirements of the law, represent a

potential threat to the subject of behavior, the development of his personality, others. to his people, to society as a whole.

The second part «Organization of prevention of deviant behavior of school children» discusses measures and forms of prevention of deviant behavior in the family and at school. The results analysis has proved the effectiveness of formulated and implemented program of socially-pedagogical preventative measures from vandalism of juvenile students inclined to delinquency.

Third part «An Experimental Study of the Healthy Lifestyle Program», we decided to develop the Healthy Lifestyle Program, as we believe that taking preventative measures in different directions should start with promoting a healthy lifestyle.

Key words: deviation, deviant behavior, social work, teenage, prevention, adolescent aggression.

ЗМІСТ

Вступ.....	6
Розділ 1. Теоретичний аналіз появи та сутності девіантної поведінки.....	9
1.1. Види девіантної поведінки.....	9
1.2. Причини девіантної поведінки.....	27
Розділ 2. Організація профілактики девіантної поведінки дітей шкільного віку	45
2.1. Заходи з попередження девіацій у родині.....	45
2.2. Форми роботи з профілактики девіантної поведінки в школі.....	48
Розділ 3. Експериментальне дослідження програми «Здоровий спосіб життя».....	65
3.1. Методика проведення дослідження та характеристика програми «Здоровий спосіб життя».....	65
3.2. Аналіз та узагальнення результатів програми.....	69
3.3. Рекомендації з попередження девіантної поведінки дітей шкільного віку.....	71
Висновки.....	73
Список використаних джерел.....	77
Додатки.....	83

ВСТУП

В умовах розпаду колишньої ціннісної системи і повільного формування сукупності норм нового суспільства, скорочення масштабів діяльності старих виховно-освітніх установ багато дітей і підлітків, у тому числі і ті що потребують цілеспрямованої корекції поведінки, виявилися наданими самим собі. Ослаб виховно-соціалізуючий потенціал не лише сім'ї, школи, але і інших суспільних і державних інститутів. У багатьох місцях перестали діяти клуби, секції, які спеціалізувалися на роботі з неповнолітніми, спортивні, військово-спортивні табори і загони, інші центри організованого дозвілля, трудового, фізичного, етичного загартування і направленою формування особистості підлітків. Недостатньо ведеться боротьба проти таких соціальних хвороб, як наркоманія і токсикоманія, дитяча і підліткова злочинність, безнадзорність і безпритульність. Особливої поширеності таких форм девіантної і делінквентної поведінки в сучасному суспільстві сприяють криміналізація суспільних стосунків і свідомості, інфільтрація «цінностей» злочинного співтовариства в нормативну систему соціуму, криза сім'ї і комерціалізація сфери культури і дозвілля.

Характер відхиленої поведінки неповнолітніх і його детермінація такі, що в боротьбі з ними повинні застосовуватися не лише заходи кримінальної репресії, але і насамперед превентивні підходи. Первинне значення мають нейтралізація, блокування, обмеження дій економічних, соціальних і морально-психологічних причин і умов такої поведінки. Життєво необхідна принципово нова концепція виховання нового покоління, основоположною ідеєю якої могло б стати перетворення дитини з об'єкту виховного впливу в активного учасника процесу соціалізації особистості.

Досягнення такої мети передбачає такі профілактичні заходи, які були б націлені на нейтралізацію і усунення соціальних причин дезадаптації, корекції особи і способу життя дітей з відхиленою поведінкою, а не

підвищення ступеня контролю і нагляду за ними, посилення покарань. Соціальна практика багатьох розвинених країн свідчить, що правильно організована профілактична робота в оточенні дітей і підлітків приносить значний загальносоціальний ефект, а також знижує число девіацій в молодіжному середовищі.

Профілактика девіацій складає ту найважливішу частку попереджувальної роботи, змістом якої є цілеспрямоване виявлення і усунення причин і умов конкретних девіацій. Чим успішніша профілактика, тим менш доводиться витратити зусиль і засобів на реабілітацію дезадаптованих дітей і підлітків, попередження переходу відхиленої поведінки (девіантної), в злочинну (делінквентну).

Вирішення проблем профілактики дезадаптації неповнолітніх має комплексний характер та передбачає здійснення різноманітних засобів, спрямованих на ефективне використання існуючих організаційних, матеріальних і фінансових ресурсів. Для запобігання девіантної поведінки школярів необхідно радикально міняти виховну роботу з ними по всім тим напрямкам, по яким здійснюється становлення особистості та соціалізація дітей та підлітків: родина, школа, здоров'я, дозвілля.

Отже, нами обрана тема магістерської роботи «Соціальна робота з профілактики девіантної поведінки дітей шкільного віку».

Об'єкт дослідження – прояви та сутність девіантної поведінки.

Предмет дослідження – профілактика девіантної поведінки школярів.

Мета дослідження – вивчити особливості профілактики девіантної поведінки дітей шкільного віку.

Гіпотеза дослідження: організація профілактики девіантної поведінки школярів може бути ефективною, якщо:

– вона буде базуватися на виявленні та усуненні причин і умов, які сприяють виникненню відхиленої поведінки;

– буде розроблена функціональна модель програми профілактики девіантної поведінки школярів.

Завдання дослідження:

- 1) проаналізувати основні причини та фактори, які сприяють формуванню відхиленої поведінки у школярів;
- 2) вивчити сучасний стан девіацій серед дітей та підлітків;
- 3) розробити програму профілактики девіантної поведінки дітей шкільного віку.

Методи дослідження: теоретико-методологічний аналіз наукової літератури з проблеми; спостереження, анкетування, бесіди.

Для вирішення цієї проблеми в різний час теоретичні та методологічні основи профілактики та подолання відхиленої поведінки розробляли С. Белічева, Ю. Гербеєв, А. Кочетов та інші. В педагогічних дослідженнях О. Богданової, Е. Бондаревської, І. Мар'яненко та інших рішення проблеми бачиться у вихованні моральних відносин школярів. В роботах психологів М. Алємаскіна, Л. Зюбіна, Д. Фельдштейна охарактеризовані типи відхиленої поведінки учнів, засоби його діагностики та корекції. Особливу увагу заслуговують роботи в області дослідження проблеми «первинної профілактики», які проводились В. Кондрашенко, П. Сідоровим, М. Пазніковим. Тому що даний вид профілактики на думку багатьох спеціалістів є найбільш ефективним та масовим.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОЯВИ ТА СУТНОСТІ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

1.1. Види девіантної поведінки

Поведінка це сукупність конкретних діяльностей, які відбуваються в даний момент. Його можна назвати адаптивним, якщо через нього був досягнутий доцільний, корисний результат. Досягнення такого результату стає можливим, якщо складові поведінки діяльності відповідають умовам, в яких дана поведінка здійснюється. Особливим видом є поведінка, що відхиляється (девіантна).

Проблема девіантної поведінки, яку більшість учених розглядають як відхилення від прийнятих у суспільстві норм і правил, була об'єктом наукових досліджень, починаючи ще з часів античності, проте сьогодні інтерес до неї зростає, оскільки впродовж останніх десятиріч девіантні прояви набули значного розповсюдження, в тому числі й серед неповнолітніх, включаючи учнів молодшого шкільного віку. Девіантна поведінка неповнолітніх у багатьох випадках трансформується у кримінальні форми поведінки і становить суттєву небезпеку як для самої особистості неповнолітнього, його подальшого розвитку, так і для всього суспільства.

Слід підкреслити, що існує багато підходів до розуміння поняття «поведінка», проте більшість учених солідарні в тому, що поведінка може бути визначена як взаємодія з довкіллям, опосередкована зовнішньою та внутрішньою активністю індивіда. Поведінка є соціальною за своєю сутністю, вона формується та реалізується в суспільстві, тісно зв'язана з мовленнєвою регуляцією. Загалом поведінка відображає процес соціалізації особистості, її інтеграції в соціумі [23].

Відхилення у поведінці особистості, які входять у протиріччя з

юридичними, моральними, етичними, соціальними нормами суспільства, прийнято називати девіаціями, а поведінку – девіантною (від лат. – *deviatio* – відхилення), тобто, девіантна поведінка – це окремі вчинки, які не відповідають загальноприйнятим нормам і правилам поведінки в суспільстві.

Згідно енциклопедичного словника-довідника, девіація – це соціальна поведінка, яка є відхиленням від поведінки «нормальної», соціально прийнятної в конкретному суспільстві [13, 108].

Девіантна (що відхиляється – від пізньолатинської *deviatio* – відхилення) поведінка в спеціальній літературі трактується в двох сенсах. По-перше, як вчинок чи діяльність людини, не відповідні офіційно встановленим або нормам, що фактично склалися в даному суспільстві, стереотипам, зразкам. Як індивідуальний поведінковий акт, девіантна поведінка вивчається насамперед психологією, педагогікою, психіатрією. По-друге, вона інтерпритується як історично виникле соціальне явище, що виражається у відносно розповсюджених, масових формах людської діяльності, не відповідаючих офіційно встановленим або фактично ustalеним (що склалися) нормам. У другому значенні девіантна поведінка є предметом вивчення соціології, філософії, політології, соціальної роботи, юридичних та інших наукових дисциплін. Отже, в обох випадках мова йде про відхилення від загальноприйнятих норм на тому чи іншому етапі розвитку суспільства, тієї або іншої країни, які допускають або окремі особи, або групи (шари) як носії певних соціальних явищ.

Девіантна поведінка по-різному розглядається представниками різних наук (психології, педагогіки, медицини, соціології, права). Так, у педагогічній літературі (Р. Олифіренко, М. Рожков, В. Оржеховська, Т. Федорченко) під девіантною поведінкою зазвичай розуміють відхилення від прийнятих в суспільстві, соціальному середовищі соціально-моральних норм і цінностей, а також порушення процесу засвоєння і відтворення соціальних норм і культурних цінностей, саморозвитку і самореалізації особистості в тому суспільстві, якому вона належить. У медичній літературі (М. Кабанов,

А. Личко, В. Менделевич, М. Струковська) девіантна поведінка тлумачиться як відхилення від прийнятих у суспільстві норм міжособистісних взаємовідносин: дій, вчинків, висловлювань, які здійснюються як у межах психічного здоров'я, так і в різних формах нервово-психічної патології, особливо пограничного рівня. У психологічній літературі (С. Белічева, А. Гоголева, І. Дубровіна, Н. Максимова) девіантною називається поведінка, що відхиляється від соціально-психологічних і моральних норм, або як неправильний антисоціальний приклад вирішення конфлікту, який виявляється в порушенні суспільно прийнятих норм, шкоді, нанесеній суспільному благополуччю.

Відомий соціолог І. Кон уточнює визначення девіантної поведінки, роздивляючись її як систему поступків, що відхиляються від загальноприйнятої норми психічного здоров'я, права, культури та моралі. У відповідності з концепцією адаптивної поведінки будь-яка девіація призводить до порушень адаптації (психічної, соціальної, соціально-психологічної, середовищної) [29; 30].

Відхилення (девіація) у свідомості та поведінці людей звичайно визріває поступово. Більш того, в соціології є поняття «первинна девіація» (Лемерт), коли на певні відхилення оточуючі дивляться крізь пальці, а людина, яка ігнорує деякі правила, не вважає себе порушником. Такі відхилення межують з незначними проступками чи аморальними діями і деякий час можуть не помічатися (пробачатися, ігноруватися), як, наприклад, вживання спиртних напоїв з випадковими людьми, яке призводить до порушення суспільної моралі.

Але є другий рівень девіантної поведінки (вторинна девіація), коли оточуючою соціальною групою або офіційними організаціями людина відкрито визнається порушником норм моралі та права, що завжди пов'язано з певною реакцією на його дії.

При розгляданні відхиленої поведінки важливо розрізняти індивідуальні та колективні форми девіації. Якщо під першим розуміють порушення вимог моралі, то в іншому випадку девіантна поведінка є відзеркаленням діяльності

деякої соціальної групи – злочинної зграї або бузувірської секти, які створюють якусь подібність своєї «культури» (субкультури) та відкрито конфронтують з прийнятими нормами.

Разом з тим, як це впливає з низки досліджень, не можна усіляке відхилення вважати девіантною поведінкою. В такому разі усі соціальні групи та всі люди будуть підпадати під дане визначення, бо немає в суспільстві жодної людини та соціальної групи, які б в усіх випадках свого життя абсолютно відповідали нормам та правилам.

Девіантна поведінка підрозділяється на дві великі категорії. По-перше, це поведінка, що відхиляється від норм психічного здоров'я, має на увазі наявність явної чи прихованої психопатології (патологічне). По-друге, це антисоціальна поведінка, порушуюча якісь соціальні, культурні та особливо правові норми. Коли такі поступки незначні, їх називають правопорушеннями, а коли серйозні та караються в карному порядку – злочинами. Відповідно говорять про делінквентну (протиправну) та кримінальну (злочинну) поведінку. Аналіз проявів девіантної поведінки передбачає виділення типологічних груп, які мають як загальні риси, так і специфічні особливості. В літературі були здійснені спроби класифікувати негативні прояви в свідомості та поведінці людей.

Соціальні відхилення (девіації) можна класифікувати по ряду підстав:

1) в залежності від типу порушень норми (право, мораль, етикет и т.д.);
2) по цільовій спрямованості та мотивації (корисливі, агресивні, ретритистські, тобто із запереченням мети та засобів);

3) по суб'єкту: індивіди, групи, соціальні організації. В рамках вказаних груп потрібно розрізняти також відхилення, здійснювані дітьми, людьми в зрілому і похилому віці.

Окрім вищезгаданих (розподіл на первинну і вторинну девіації, на індивідуальні і колективні форми девіантної поведінки) класифікацію даного виду поведінки можна здійснити по сферах життєдіяльності людей. Відповідно до цього:

- у виробничо-трудо́вій сфері виявляються економічні розкрадання, безгосподарність і т.п.;

- у сфері розподілу – прагнення увірвати від суспільства більше, соціальний паразитизм; у сфері побуту і способу життя – жебрацтво, пияцтво, зневажливе відношення до сімейного боргу;

- у сфері духовного життя – безкультурність, ерзацкультура, снобізм в культурі, міщанство;

- у сфері спілкування – хамство, егоїзм, бездушне відношення до людей, грубість, наклеп, зарозумілість, нечесність і так далі.

В залежності, по-перше, від ступеня заподіяної шкоди інтересам особистості, соціальній групі, суспільству в цілому та, по-друге, від типу порушуваних норм можна розрізнати наступні основні види девіантної поведінки.

1. Деструктивна поведінка. Завдає шкоду тільки самій особистості и не відповідає загальноприйнятим соціально-моральним нормам – накопичення, конформізм, мазохізм та інші.

2. Асоціальна поведінка, завдає шкоду особистості та соціальним спільностям (сім'я, компанія друзів, сусіди) та виявляється в пияцтві, наркоманії, самогубстві та ін.

3. Протиправна поведінка являє собою порушення як моральних, так і правових норм і виражається в пограбуваннях, вбивствах і інших злочинах.

Девіантна поведінка може виражатися у формі:

- а) вчинку (ударити людину по обличчю);

- б) діяльності (постійне заняття здріством або проституцією);

- в) способу життя (злочинний спосіб життя організатора мафіозної групи, грабїжницької зграї, співтовариства фальшивомонетників).

Іноді девіантну поведінку типологізують по іншій підставі – протиправне і аморальне, – виходячи з того, що норми, стандарти і правила визначаються двома головними регулювальниками життєдіяльності людей: моральністю і правом. Звичайно, межа між ними умовна, тим не менш нею можна керуватися

при вивченні конкретних форм відхиленої поведінки.

Під відхиленнями в поведінці дітей та підлітків розуміють такі його особливості, які не тільки звертають на себе увагу, але й насторожують вихователів (батьків, вчителів, суспільність). Ці особливості поведінки не тільки свідчать про відхилення від загальноприйнятих норм, вимог, але і несуть в собі зачатки, витoki наступних проступків, порушень етичних, соціальних, правових норм, вимог закону, представляють собою потенціальну загрозу суб'єкту поведінки, розвитку його особистості, оточуючим його людям, суспільству в цілому.

Аналізуючи роботи вітчизняних дослідників (В. Баженов, Ю. Могжинський та ін.) стосовно девіантної поведінки дітей та підлітків, можна виділити п'ять груп девіантів :

- з яскраво вираженою агресивною поведінкою;
- з неодноразовими суїцидальними спробами;
- залежних від алкоголю;
- ті, що систематично тікають з дому;
- з вираженими невротичними реакціями (втома, роздратування, фрустрація).

У роботах А. Амбрулова на основі соціально-психологічних критеріїв виділяються чотири групи девіантної поведінки у дітей та підлітків:

- антидисциплінарні;
- антисоціальні;
- делінквентні протиправні девіації;
- аутоагресивні дії.

Доктор юридичних наук І. Кудрявцев за принципом цільової направленості та мотивації усі види девіантної поведінки ділить на три групи:

- відхилення, пов'язані з корисною орієнтацією;
- відхилення агресивної орієнтації, пов'язані з мотивами помсти, ворожнечі, неприязні, невпевненості в особистості людини;
- відхилення соціально-пасивного типу, пов'язані з психологією

відчуження від суспільства, колективу, аудитивна поведінка: наркотизація, алкоголізм, суїцидальні спроби.

Г. Ковальов виділяє три групи девіантної поведінки школярів:

- соціально-психологічна, яка пов'язана із антидисциплінарною, протиправною та антисоціальною поведінкою;
- клініко-психопатологічна;
- особистісно-динамічна група підлітків, що характеризується неадекватними реакціями на зауваження вчителя, певними збоями у розвитку онтогенічному, різними негативними станами (тривожність, фобії, синдром переляку).

А. Личко вважає, що порушення поведінки варто розглядати за двома напрямками:

- за формою прояву порушення у підлітковому віці (втечі з дому, бродяжництво, бомбування, алкоголізація, сексуальна девіація, суїцидальна поведінка);
- стосовно причин, факторів, мотивів, що лежать в основі девіації (біологічний та соціопсихологічний фактор) [35].

До біологічних факторів належать: враження головного мозку, його частин, відділів, явище акселерації та інфантилізм. До соціологічних: соціальне середовище, характеристики кризового періоду підлітка та його психологічні особливості.

Охарактеризуємо коротко зміст кожній з названих форм девіантної поведінки:

Алкоголізація (зловживання алкоголем) і ранній алкоголізм. Людина не народжується алкоголіком. Навіть обтяжена спадковість – це всього лише передумова. Для її реалізації необхідна зустріч людини і алкоголю. Цю зустріч може підготувати не лише мікросереда – сім'я, найближче оточення, але і макросереда – суспільство, його інститути, у тому числі і школа. Ця небезпека поширена у нас дуже широко. За даними одного вибіркового опиту (Ф. Махов) спиртні напої вживали приблизно 75% в VIII класі, 80% в IX, 95% в X класах.

Це, звичайно, не пияцтво, але чим раніше дитина залучається до алкоголю, тим сильніше і стійкіше буде у нього потреба в ньому.

Особливість фармакологічної дії алкоголю на психіку полягає в тому, що, з одного боку, він, особливо у великих дозах, пригнічує психічну активність, а з іншою, особливо в малих дозах стимулює її, знімаючи свідоме гальмування і тим самим даючи вихід пригніченим бажанням і імпульсам. Процес формування взаємин з алкоголем або, коротше, алкогольної установки полягає в тому, що знак взаємин може бути «удрукований» різними способами одночасно порізно, в поєднаннях. До таких способів можна віднести поведінковий аспект установки, коли навіть проста імітація рухів (наповнення келихів, вимовлення тостів і ін.) включає цілий асоціативний ряд, що фіксує позитивний знак. Даний процес може протікати зовсім неусвідомлено.

1. Закономірності пияцтва дозволяють з'ясувати причини девіацій підлітка.

2. Оскільки сп'яніння знижує відчуття тривоги, що переживається індивідом, пияцтво частіше зустрічається там, де більше соціально-напружених, конфліктних ситуацій.

3. Випивка пов'язана із специфічними формами соціального контролю; у одних випадках вони є ритуалом, а в інших виступає як антинормативна поведінка.

4. Основний мотив пияцтва – бажання відчувати себе і здаватися сильніше; п'яні прагнуть привернути до себе увагу, поведуться агресивно, порушуючи норми поведінки.

5. Алкоголізм часто корениться у внутрішньому конфлікті – прагнення особи подолати відчуття залежності, що обтяжує його.

Що сприяє алкоголізації підлітків? Випиваючи підліток прагне погасити характерний стан тривожності і одночасно позбавитися від надлишкового самоконтролю і соромливості.

Важливу роль грають також прагнення до експериментування і особливо

нормою юнацької субкультури, в якій випивка – ознака мужності і дорослості, засіб ініціації посвячення в сан питущого. Саме групова випивка є психологічним рубежем посвячення в члени групи.

Стиль алкоголізації прийнятою в компанії, починає сприйматися як природний, нормальний, остаточно формуючи психологічну готовність до некритичного сприйняття алкогольних звичаїв. Алкоголь стає нормою поведінки. З часом виявляється жорстка структура групи з тенденціями асоціальної діяльності.

Лідуюча частка групи – особи, що перебуває на обліку в міліції, в інспекції у справах неповнолітніх, раніше судимих. В результаті кожен новий член групи приречений на проходження «обов'язкової програми» початкуючою з хуліганських дій і що закінчують рецидивами і доставкою в медвितверезник і серйозними правопорушеннями.

Завершуючи нарис «алкогольної освіти» необхідно відзначити особливу відповідальність сім'ї у формуванні алкогольної установки. Сім'я може виступити і як викриває міфів. Норми, які вона задає, володіють особливою стійкістю, оскільки вони фіксуються до дозрівання критичної здатності. Сім'я створює (або не створює) запас міцності соціальних установок, необхідних підліткові в подальшому житті.

Наркоманія. Під наркоманією розуміють хворобливий потяг, пристрасть до систематичного споживання наркотиків, що призводить до важких порушень психічних і фізичних функцій. Токсикоманією називають захворювання, викликане споживанням токсичних речовин, тобто вживання пігулок транквілізаторів, кофеїну, отриманого з надмірно міцного чаю, вдихання побутових ароматичних речовин. Наркоманія і токсикоманія з початку 90-х років приймають масовий характер. Нестримно росте число наркоманів і токсикоманів серед неповнолітніх.

Наркотизм (вживання наркотиків) – надзвичайно серйозна проблема, що набула великого поширення на сучасному світі. Зловживання наркотиками характерне для тих груп суспільства, які знаходяться в стані аномії, тобто

індивіди в цих групах позбавлені соціально-значущих ідеалів і спрямувань, що особливо характерно для підлітків. Явище аномії розвивається на тлі деструктивних явищ в суспільстві, коли молодь не бачить для себе достатньо ясно життєвого сценарію становлення і розвитку особи. В описаній ситуації деякі молоді люди виявляються нездібними реалізувати одну з ведучих життєвих потреб в самореалізації і самоствердженні. Ці явища супроводяться негативним емоційним фоном, дискомфортом, і це остання обставина народжує у молодій людині пошук нових засобів, які допомогли б справитися з кризисною ситуацією. Наркотик в даному випадку є засобом, який тимчасово дарує молодій людині ілюзію благополуччя і емоційного комфорту. Подальшому зловживанню наркотиком вельми сприяють індивідуальні біологічні передумови майбутнього наркомана.

Звичайно само по собі вживання наркотика не обов'язково робить людину наркоманом. Існують різні рівні наркоманії:

1. Одиначне або рідке вживання наркотиків.
2. Багатократне їх вживання, але без ознак психологічної або психічної залежності [36].

Наркоманія I стадії, коли вже сформувалася психічна залежність, пошук наркотика заради отримання приємних відчуттів, але ще немає фізичної залежності і припинення прийому наркотиків не викликає болісних відчуттів абстиненції.

Наркоманія II стадії, коли склалася фізична залежність.

Наркоманія III стадії – повна психічна і фізична деградація.

Перші дві стадії розвитку обртимі, тільки 20% підлітків, що відносяться до другого рівня, в майбутньому стають наркоманами. Проте ступінь ризику залежить від віку, і від характеру наркотичного засобу [35].

Як і пияцтво, підлітковий наркотизм пов'язаний з психічним експериментуванням, пошуком нових, незвичайних відчуттів. За спостереженнями лікарів-наркололів, дві третини молодих людей вперше залучаються до наркотичних речовин з цікавості, бажання дізнатися, що за

гранню забороненого. Інколи першу дозу нав'язують обманом, під виглядом сигарети або напою.

Разом з тим це групове явище, до 90% наркоманів починають вживати наркотики в компаніях, що збираються в певних місцях.

Окрім шкоди для здоров'я наркотизм майже неминуче означає залучення підлітка до кримінальної субкультури, де отримуються наркотики, а потім він і сам починає здійснювати все більш серйозні правопорушення

Атмосфера самозаспокоєності в 60-70-і роки виявилася однією з головних причин того, що в суспільстві не помічали наростаючу гостру соціальну проблему – наркоманію. Як показує аналіз положення, що реально склалося, вона не замикається в рамках якихось общностей, члени яких повністю деградували в соціально-етичному відношенні. Це зло охопило практично всі суспільні групи і уразило представників найбільш дієздатної частки населення.

За даними А. Габіані [14], наркоманія поширена головним чином серед чоловіків у віці до 35 років, що проживають в містах. Особливо турбує те, що третина з них – молодь до 25 років. Хоча наркоманія є перш за все міською проблемою, географія споживання наркотичних засобів розширилася, згубна пристрасть проникла навіть у віддалені сільські райони.

З погляду рівня освіти наркомани мало чим відрізняються від своїх однолітків: переважну більшість (83,3%) має середня, незавершена вища або вища освіта, 61,7% працюють, 5,8% вчаться, не працюють і не вчаться 24,8%.

Великий серед них і питома вага раніше судимих (46%): майже кожен другий був покараний за злочини, пов'язані з наркоманією, а кожен четвертий – за незаконне виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилку наркотичних речовин без мети збуту.

Приблизно кожен другий живе в сім'ї, де хтось зловживає спиртними або наркотиками, має судимість або важко хворий, часто психічними або нервовими захворюваннями.

Вельми поширена полінаркоманія. Гашиш приймають 83,9%, морфій – 46,7%, опій – 43,8%, кокаїн – 11,7%, героїн – 2%. Більшість, приблизно три чверті, почали з гашишу, який всупереч існуючій думці про нібито незначну шкідливість призводить до тяжких наслідків. Викликає занепокоєність і та обставина, що багато хто відноситься до категорії хронічних наркоманів, тобто осіб, які давно і систематично вживають наркотики [14].

Більшість опитаних (77,1%) заохотилися до зілля під впливом інших осіб. До спокусників відносяться головним чином друзі і знайомі. Майже 2/3 мали устремління гедонізму, відчували жагу гострих відчуттів, четверта частка вступила на це шлях, наслідуючи іншим, зі снобістських спонук.

Число тих, хто шукав в наркотиках забуття після перенесеної психічної травми, особистої драми або потягнувся до них із-за незадоволення життям, небагато. Наявні дані спростовують спрощене уявлення, ніби головна причина споживання наркотиків – бажання подолати страждання, придбати душевну рівновагу.

Споживачі наркотиків платять за них чималі гроші. Зрозуміло, відповідні суми більшість споживачів наркотиків можуть дістати тільки злочинним шляхом, оскільки багато хто з них не працює, а якщо і трудяться, то таких грошей не заробляють. Все це дозволяє зробити висновок, що наркоманія стала такою суспільною виразкою, не помічати яку вже не можна: потрібне глибоке опрацювання заходів боротьби з цим явищем, у тому числі і за допомогою виявлення глибинних соціальних причин.

Втеча з дому і бродяжництво. В останнє десятиліття розробка проблеми сімейного виховання знову привернула увагу наукової громадськості до питань самовільного залишення дітьми свого дому і віддання ними переваги бездоглядному способу життя.

Вивчення причин появи потягу до бродяжництва постійно знаходиться у полі дитячої та підліткової психіатрії. Причому в міру того, як розвиваються соціальні аспекти медицини, традиційне розуміння драгоманії як навязливого потягу до бродяжництва змінюється поглядом на «синдром втечі й

бродяжництва», що вважаються зараз однією з ознак патохарактерологічного розвитку, властивого занедбаним дітям.

Може скластися враження, що діти утікають з дому за браком вражень, підштовхуванні яскравою, невгамовною фантазією, однак, у переважній більшості випадків втеча з дому є реакцією на неблагополучні умови виховання.

Оцінюючи умови життя в чужій сім'ї, ми схильні звертати увагу перш за все на зовнішні ознаки. Вважається, що діти повинні гірше почувати себе, коли про них мало турбуються, часто сварять, варають за дрібниці. Звичайно, це правильно, однак не слід забувати, що духовний клімат сім'ї зараз досить важливіший зовнішніх пристойностей. Дитина нерідко втікає з дому не тому, що там недостатньо годують або погано з нею поводяться, а через свою належність до соціально неблагополучної сім'ї. Своєю втечею вона ніби заявляє прилюдно, що відтепер виступає перед обличчям суспільства самотійно. Це буває особливо помітно у манері триматися з батьками «на рівних» і навіть нахабно.

Втечі із зовнішньо благополучних сімей, репутація яких поза критикою, частіше за всього пов'язані з неправильною батьківською позицією відносно труднощів середовищної адаптації, яких дитина зазнає у школі. Відставання у навчанні, скептична оцінка її здібностей педагогами, зневажливе ставлення товарищів по класу тягнуть за собою гаму почуттів, яка супроводжує відчуття оточуючої дезадаптації. Діти намагаються демонстративно-відчайдушною поведінкою компенсувати внутрішнє напруження, але це частіше всього призводить до посилення дисциплінарного тиску і появи ворожого ставлення з боку педагогічного колективу.

Від батьків вимагається вміння тактично «стати на бік» дитини, не підриваючи авторитету школи, підтримати в ній впевненість у тому, що вона спроможна перебороти проблеми сьогодення, спонукати у неї прагнення до навчання. Коли ж вони жаліють час і сили на спільне подолання труднощів чи не вміють будувати свої стосунки з дитиною на співчутті, «марна

вимогливість» викликає у дитини сильне розчарування, порушує щирість стосунків і може викликати у неповнолітнього навіть ворожість.

Конфліктний зміст переживань неповнолітніх багато в чому залежить від обставин, які складаються в середовищі неформального спілкування, тобто на вулиці. Навіть значні за своїм змістом сімейні конфлікти не спричиняють втечу в той час, як при існуванні відповідних вуличних «традицій» навіть дріб'язкові непорозуміння можуть стати її причиною.

Для того, хто втік з дому першим, необхідний певний час, протягом якого діти і підлітки, незадоволені мікрокліматом та умовами існування в сім'ї, встановлять між собою достатньо міцні стосунки. Наприклад, проживаючи разом, вони освоюють куточки певної міської території, придатної до життя, підвали, горища, порожні напіврозвалені будинки, землянки, теплотраси, недобудовані помешкання тощо.

Припиняючи бездоглядну форму існування, підліток без особливих труднощів переходить на «шкільну» систему цінування і соціальних сподівань. Щоб підліток переніс мотиви вулиці у сферу повсякденного спілкування із дорослими, потрібен «значний» стаж бездоглядності.

Діти і підлітки, які втрачають залежність від сім'ї, часто демонструють самостійність суджень, так що дорослі зазнають поразки «домовитися» з блукаючою дитиною з приводу того, що вона буде поводитись добре. Такий підхід, як свідчить практика, ні до чого не призведе, оскільки апелюючи до свідомості, ми відразу вибираємо неправильний шлях, бо сферою конфлікту є не мислення, а почуття, емоції підлітка. І головним почуттям є тривожність і розчарування у можливості оточуючих близьких надати йому підтримку у важкій життєвій ситуації.

Злочинність. Всі прояви злочинності – це крайній ступінь поведінки, що відхиляється, коли інтереси особи, соціальних інститутів і суспільства виявляються під загрозою. Звичайно, жодне суспільство не залишалося байдужим до того, що воно вважало за протиправну поведінку і які засоби і

методи вело боротьбу з ними.

Протиправна поведінка неповнолітніх найчастіше виражається в агресивності і привласненні чужого. Звернімося до першого.

Насильство означає застосування тим або іншим суб'єктом різних форм примусу, аж до озброєної дії, відносно інших суб'єктів (класів, соціальних і інших груп, індивідів) з метою придбання або збереження економічного і політичного панування, завоювання прав і привілеїв, досягнення інших цілей. Форми прояву насильства різноманітні: фізичне, психічне, сексуальне, емоційне. Як крайня форма прояву насильства по відношенню до себе розглядають самогубство.

Насильство є однією із форм прояву агресії. Воно представляє собою таку поведінку, мета якої полягає в нанесенні збитку, шкоди іншій людині, групі і так далі, в прагненні принизити, знищити, примусити кого-небудь до яких-небудь дій. Агресія є одною з деструктивних форм розвитку як соціальних, так і внутрішньоособових конфліктів. У зв'язку з цим розрізняють зовнішню і внутрішню агресію (аутоагресію).

Агресія, як прояв непристосованості до соціальної середи, виразно виявляється у віці від 10 до 13 років. Вона виражається або в сімейних колотнечах при вирішенні конфліктів, або в битті фізично слабких, невпевнених в собі, позбавлених батьківського захисту учнів.

У старшому шкільному віці агресивність наголошується в основному у хлопців, у дівчат – значно рідше. Агресія хлопців зазвичай відрізняється у наступних ситуаціях: при протиставленні себе дітям, дорослим, людям похилого віку; у конфліктах між окремими молодіжними групами; при регуляції стосунків усередині молодіжної групи за допомогою фізичної сили.

Агресивність по відношенню до молодших зазвичай виражається в кепкуваннях над ними, поштовхах, запотиличниках, інколи у відбиранні дрібних особистих речей і грошей. Особливо вона може виявлятися проти дітей, що не мають сильного захисника. Агресивність в подібних випадках є

засобом глузливої і поблажливої демонстрації своєї вікової переваги і фізичної сили. Агресія старших підлітків по відношенню до дорослих часто має на меті визначення меж дозволеного в поведінці і носить демонстративний характер. Вона може виявлятися в нарочитому порушенні тиші, запереченням старшим (нерідко в зухвалій, образливій формі), сутички на місцях найбільшого скупчення дорослої публіки, псуванні суспільного майна. При цьому молоді люди уважно спостерігають за поведінкою дорослих і негайно на нього реагують. Значне загострення обстановки настає, коли старші роздратовано і гнівливо вимагають «призвати хуліганів до порядку» або боязливо відсторонюються від конфлікту. Старшому підліткові подобається драгувати таких дорослих. Причому навіть можливе згодом покарання розцінює як несправедливе, тому що сам підліток заздалегідь не знав куди заведе його цей «експеримент». Тому підлітки в таких випадках у всьому обвинувачують дорослих.

Агресія нерідко буває направлена на окремого дорослого. Частіше це наголошується при кримінальній поведінці, здійснюваній цілою молодіжною групою. Безпосередній поштовх до нього зазвичай роблять сильні емоції, що захопили всю компанію молодих людей. Нерідко, як наголошувалося вище, такі емоції виникають на тлі алкогольного сп'яніння. У такому стані у школярів посилюється прагнення зробити якусь незвичайну «відважну», «хоробру» дію. Вихід воно може знайти в нападі на фізично слабку, п'яну або стару людину.

Агресивність може виявлятися у школярів середніх класів в сутичках між окремими групами. Суперечка між підлітковими групами, що проживають по сусідству, зазвичай йде із-за територіальних «сфер впливу», клубів, кінотеатрів, дискотек. Суперників туди прагнуть не пускати.

Нарешті, агресивність при регулюванні стосунків в групі. Вона пов'язана зі встановленням або збереженням певного «порядку» в конкретному молодіжному об'єднанні і направлена проти «зрадників і баламутів», для науки тим хто коливається та невпевненим. Зазвичай це буває при виникненні або

розпаді певної неформальної групи.

Підліткова агресія – найчастіше наслідок загальної озлобленості і зниженої самоповаги в результаті пережитих невдач і несправедливостей. Витончену жорсткість нерідко проявляють також жертви гіперопіки, розбещені синки матусь, що не мали в дитинстві можливості експериментувати і відповідати за свої вчинки; жорстокість для них – своєрідний сплав помсти, самоствердження і одночасно самоперевірки.

Підліткові акти вандалізму, як правило, здійснюються спільно, в групі. Роль кожного окремо при цьому як би стирається, особиста моральна відповідальність усувається. Спільно здійснювані антисоціальні дії укріплюють відчуття групової солідарності, що доходить у момент дії до стану ейфорії, яку потім, коли збудження проходить, самі підлітки нічим не можуть пояснити.

Негативне явище – привласнення підлітками чужих речей, викликано їх недостатньою етичною вихованістю або великою розпещеністю. Треба відзначити, що привласнення речей іншої людини у переважній більшості правопорушників підлітків не пов'язане із спрямованістю на особисте збагачення. Зазвичай «відчуження» бувають дрібні. Їх часто здійснюють в бійці, хуліганському нападі на іншу людину. «Трофеї переможця» можуть роздаровуватися товаришам і знайомим. Такі підлітки не вважають себе за злодіїв і при затриманні не випробовують ні сорому, ні розкаяння совісті.

Свої особливості має поведінка дівчат-підлітків, що здійснюють крадіжки. У тих сім'ях, де немає можливості мати дорогі іграшки, косметику, модні предмети жіночого туалету, виявляються потреби в крадіжках. Такі здійснюються також і при сумісному мешканні в гуртожитку.

Останніми роками помітно зросли серйозніші, свідомо організовані напади розбійного типу (з метою оволодіння майном). Спиртні напої, наркотики, бродяжництво вимагають грошей, яких у підлітків або немає, або мало, що штовхає групу або окремих підлітків на крадіжку.

Так звані статеві злочини також мають місце в житті делінквентних підлітків. Механізми злочинного статевого насильства підлітків залежать від особових характерологічних характеристик і підрозділяються на дві групи: делінквенти, що скоюють злочин поодиночі і здійснюючі злочини в групі (таких більше).

У частки таких підлітків спостерігаються виражені ознаки передчасного статевого дозрівання, інші є лідерами злочинних груп. З індивідуально – типологічних характеристик можна відзначити виражену незбалансованість нервових процесів, високий показник агресивних тенденцій, високу емоційність, сексуальну напруженість. У структурі особи діагностуються акцентуація характеру і неадекватна самооцінка.

Етично – ціннісна орієнтація особи підлітка–насильника представляє собою нестійку систему. Їх уявлення про мораль і моральні цінності носять яскраво виражений неадекватний характер.

Самогубство (суїцид) – це вільне і навмисне припинення свого життя.

До дійсної поведінки можна віднести і так звану суїцидальне поведінку і аутоагресію. Останнє виражається в замаху на цілісність свого організму і відбувається зазвичай один раз в житті підлітків. Аутоагресія здійснюється в стані афекту. Найчастіше за все він викликаний надзвичайно негативними життєвими обставинами або значною моральною нестійкістю. Приводи можуть бути найрізноманітніші: сварка, образи, «самозахист» особи від грубих дій оточуючих, брвада, відсутність близьких людей. Аутоагресія пов'язана з незрілістю оцінок школяра обстановки, що склалася навколо нього.

Проблема юнацьких самогубств, що багато років була під забороною, стала актуальною на сучасному світі.

Серед підлітків, обстежених А. Личко 32% суїцидальних спроб припадає на частку 17- тілітніх, 31% – 16-тілітніх, 21% – 15-тілітніх, 12% – 14-тілітніх, 4% – 12-13-тілітніх [35].

Багато спроб, особливо у дівчат, носять демонстративний характер. Які

психологічні проблеми стоять за юнацькими самогубствами?

У психологічних експериментах не раз, було показано, що у деяких людей будь-яка невдача викликає мимоволі думки про смерть. Потяг до смерті – не що інше як спроба вирішити життєві труднощі шляхом відходу з самого життя.

Існує навіть психологічний тип особи, для якого характерна стійка установка, схильність до відходу з конфліктно-стресових ситуацій, аж до найостаннішої. Доля людей цього типа відмічена тим, що самогубство для них – найбільш вірогідний тип смерті. Привід, через який людина кінчає з собою, може бути цілковито незначним.

Одним словом, форми та види девіантної поведінки вельми різноманітні. Серед них найбільш небезпечними, що завдають шкоди людині, групам, суспільству, є насильство, наркоманія і токсикоманія, пияцтво і алколізм, проституція, девіантна поведінка на ґрунті сексуальних захворювань, правопорушення, самогубства.

Розрізняючи форми та види девіантної поведінки, потрібно мати на увазі, що в дійсності нерідко доводиться мати справу не «чистими» типами девіантної поведінки, а з носіями їх різновидів. Не секрет, що часто проституція, злочинність і так далі органічно поєднуються з пияцтвом, алкоголізмом, наркоманією і т. п., або виступають їх проявами.

Таким чином, асоціальна поведінка, відрізняючись і змістом і цільовою спрямованістю, може проявлятися в різних соціальних відхиленнях: від порушень норм моралі до правопорушень і злочинів.

1.2. Причини девіантної поведінки

Девіантна поведінка дітей і підлітків – явище комплексне і складне. Воно може мати внутрішні і зовнішні причини. Вони вельми різноманітні. Відомо, що девіантність як негативні форми поведінки, прояв етичних

пороків, відхилення від норм моралі, права, як норма етичного зла мала і має місце в будь-якому суспільстві. Проте ступінь девіантності, число девіантних груп і осіб визначається ступенем розвитку суспільства, економіки, культури, політики, станом моралі, соціальною захищеністю людей, створенням нормальних умов для їх життєдіяльності, ступенем соціальної стабільності конкретного суспільства. Девіантність посилюється особливо в переломні епохи, періоди соціальних потрясінь або стихійних лих (війн, революцій, кризисних процесів і так далі).

Стосовно нинішніх умов України особливо важливо враховувати надмірну комерціалізацію, культ сили і успіху за будь-яку ціну, нестримну рекламу, доступність алкогольних напоїв і наркотичних засобів, переорієнтацію життєвих цінностей значної частки населення, розвиток бізнесу розваг, розповсюдження друкерської, кіно- і відеопродукції, що пропагандує порнографію, насильство і жорстокість, неприйняття дієвих заходів з попередження, профілактики різних форм девіантної поведінки.

Конкретні причини девіантної поведінки вельми численні. Деякі дослідники називають більше двох сотень таких чинників, які обумовлюють відхилену поведінку людей. Їх можна класифікувати, виділяючи найбільш важливі з них. Є сенс виділити наступні чинники:

- рівень розвитку суспільства (нормальне, кризисне і так далі);
- характеристика мікросередовища людини (сім'я, школа, вулиця);
- спадковість (психофізіологічна, соціальна, соціокультурна);
- навчання і виховання, включаючи самовиховання, соціальну активність людини;
- дієвість соціальних інститутів суспільства.

Ці причини, чинники можна конкретизувати, зокрема з урахуванням видів, форм девіантної поведінки.

Н. Савельєва [54] серед причин формування девіантної поведінки у дітей і молоді як найосновніші виділяють чотири групи (табл. 1.1.)

Причини девіантної поведінки

Групи причин	Різновиди причин
Соціально-економічні	<p>Зниження життєвого рівня населення</p> <p>Майнове розшарування суспільства</p> <p>Обмеження можливостей соціально схвалених форм заробітку</p> <p>Безробіття</p> <p>Доступність алкоголю та тютюну для неповнолітніх</p> <p>Широка реклама психоактивних речовин</p> <p>Зниження рівня соціальної безпеки</p>
Соціально-культурні	<p>Колапс офіційної ідеології</p> <p>Зниження морально-етичного рівня населення</p> <p>Поширення кримінальної субкультури</p> <p>Негативний вплив засобів масової інформації</p> <p>Лібералізація статевої моралі</p> <p>Домінування серед молоді культу сили</p>
Психологічні	<p>Прагнення бути незалежним від дорослих</p> <p>Бажання бути визнаним в групі однолітків</p> <p>Потяг до самоствердження</p> <p>Несформована система моральних цінностей</p> <p>Бажання виглядати дорослим</p> <p>Гедоністичні мотивації</p> <p>Потреба змінити психічний стан у стресовій ситуації</p> <p>Підвищена тривожність, низька самооцінка</p> <p>Інфантилізм</p> <p>Підвищений, в порівнянні з однолітками, рівень конформізму</p> <p>Акцентуації характеру, психопатії</p> <p>Психопатологічні синдроми (депресія, паранойя, мстивість тощо)</p> <p>Негативні риси характеру (зздрість, лінощі, жадібність)</p>

Продовження таблиці 1.1.

Групи причин	Різновиди причин
Соціально-педагогічні	Криза інституту сім'ї Виховання в неповній сім'ї Завищені вимоги батьків до дитини Ворожість та конфлікти між батьками Критицизм підлітка по відношенню до школи, сім'ї, відчуженість від них Низький статус підлітка в класному колективі Слабка система позашкільної зайнятості дітей та молоді
Біологічні	Порушення роботи ферментативної та гормональної системи організму Наслідки спадковості Вплив різноманітних факторів природного середовища (рівень радіації, хімічний склад повітря)

Девіантна поведінка пов'язана з індивідуально-типологічними особливостями особи, які створюють сприятливу або несприятливу основу для дії негативних зовнішніх (природних, кліматичних, екологічних і ін.), соціальних (соціокультурні норми, традиції) і внутрішніх (ціннісні орієнтації, установки, потреби і так далі) чинників. Виникаючи на рівні ситуативних поведінкових реакцій при певному поєднанні вказаних чинників, девіантна поведінка, закріплюючись, приводить до стійких форм відхилення в поведінці. При цьому складається дезадаптивна поведінка дітей і підлітків, яка ускладнює їх соціалізацію у суспільстві в цілому.

Багато причин, що породжують порушення норм поведінки підлітків, вдається виявити і своєчасно усунути. Разом з тим серед чинників девіантної поведінки виявляються такі, для попередження і усунення яких ще не знайдені дієві засоби.

Повною мірою до цієї категорії можуть бути віднесені чинники

психолого-педагогического характеру. Так, все частіше при з'ясуванні причин і умов порушення підлітками норм і правил поведінки ми звертаємося до аналізу психологічного клімату сім'ї, емоційно- психологічних стосунків підлітка з однолітками і дорослими. Відхилену поведінку нерідко пояснюють тим, що дитина, підліток або юнак не може правомірними засобами задовольнити свої соціально-психологічні потреби у визнанні, довірі, самоствердженні. Значна частка порушень дисципліни здійснюється підлітками в стані зниженого рівня психологічної діяльності або в прикордонному між нормою і патологією .

Тому попередження і подолання труднощів у вихованні учнів, залежить від правильності і повноти визначення чинників, що породжують і обусловлюють девіації.

Вітчизняні психологи і багато сучасних зарубіжних вчених заперечують вирішальний вплив на поведінку «важких» дітей генетичного чинника, спадковій обтяженості їх свідомості та дій. Природні передумови певних особливостей психіки, звичайно, є.

Зазначаючи якісні зміни, діють вони не прямо, а через спеціальні чинники.

Формування злочинних тенденцій більшістю авторів прийнято роздивлятися як процес взаємодії біологічних і соціальних причин. Соціальний вплив (внутрисімейні конфлікти, дія прикладу підліткових груп, інформаційний клімат, переважання певних цінностей в суспільстві і так далі) виступає як патогенний зовнішній чинник, впливу якого піддаються всі без виключення підлітки, а хворобливим психічним аномаліям відводиться роль або каталізатора антигромадських і антиетичних ідей, або чинника зниження компенсаторних можливостей особи в її протистоянні чужому впливу.

Основні причини труднощів підлітків: у неправильних стосунках в сім'ї, в прорахунках школи, ізоляція від однолітків, в середовій дезадаптації взагалі, прагненні утвердити себе будь-яким способом і в будь-якій малій групі. Часто діє сукупність, комплекс всіх цих причин. Порушення поведінки і

емоційно-вольової сфери дітей, підлітків, молоді не успадковується. Виключення пов'язані з рідким рядом захворювань, обумовлених розумовою відсталістю.

Ще одна з причин девіацій – вікові особливості психіки підлітка.

Для психічного розвитку характерні вікові кризи. При їх виховним діям дорослих, виникненні дитя починає чинити опір виховним діям дорослих, конфліктувати з ними, грубо і неслухняний поводитися. Л. Виготський говорив про кризи новонародженого, 1 року, 3 роки, 7 років, 13 років і 17 років.

Підлітковий вік багато психологів вважають за критичний на всьому протязі. Психічні порушення мають певні етапи розвитку, проходячи через яких вони досягають найбільшого ступеня вираженості. Під час підліткової кризи швидкість цього хворобливого циклу збільшується, внаслідок чого якийсь з етапів може бути або дуже коротким, або не виявлятися взагалі.

Тому дуже часто патологічна жорстокість підлітка є для його близьких, знайомих, однолітків і очевидців абсолютно несподіваною, нічим не з'ясовною.

Прискорення біологічних і психологічних процесів в період кризи приводить до того, що відхилення в поведінці виникають як би раптово. Так у цілком благополучного підлітка несподівано для тих, що оточують раптом з'являється емоційна черствість, жорстокість, схильність до агресії, насильства.

Період дорослішання, сам по собі не є хворобою, але може спровокувати виникнення глибоких психологічних проблем. Підліткова криза розуміється як стан, в якому можуть виникати «спотворення стосунків підлітка з дійсністю» (Н. Remschmidt). Однією з кардинальних ознак даної кризи є переживання відчуження свого Я (деперсоналізація), своєї самоти і відірваності від світу.

Багато агресивних вчинків підлітків, що потрапляють у поле зору

правоохоронних органів, є наслідком особової кризи.

Особливо слід назвати ті ускладнення підліткового віку, які спричиняє за собою бурхливий і нерівномірний розвиток організму, супроводжуваний процесом статевого дозрівання підлітка. Ця нерівномірність може виявитися як в розвитку кістково-м'язової системи і соматичної тілесної організації, так і в розвитку серцево-судинної системи і внутрішніх органів підлітка. У одному випадку це приводить до соматичних диспропорцій (високе зростання при маленькій голові, вузькій грудній клітці, довгі кінцівки і так далі), що хворобливо сприймається підлітком. В іншому випадку нерівномірність розвитку серцево-судинної системи може привести до артеріального тиску, головних болів. І, мабуть, найпомітніше на поведінку підлітка здатна надати підвищена активність ендокринної системи, так звана «гормональна буря», викликана прискореним статевим дозріванням, і як наслідок цього – емоційна нестійкість, підвищена збудливість, невірноваженість, неадекватність реакції, що виливаються в невиправдану різкість і підвищену конфліктність, що само по собі здатне перешкодити його стосункам з оточуючими.

Підвищена конфліктність, особливо у відносинах з дорослими, яка нерідко виявляється в підлітковому віці, пояснюється не лише органічними змінами, але й тим, що міняється вся система стосунків підлітка з дорослими, і з однолітками. Прагнучи позбавитися від оцінки і впливу дорослих, підліток стає критичним по відношенню до своїх батьків, вчителів, починає загострено відчувати і помічати їх недоліки. Активний процес засвоєння навичок соціальної поведінки продовжується.

Кризисність підліткового віку з більш менш вираженою тенденцією до криміналізації також виявляється в тому, що у підлітка істотно перебудовуються стосунки з однолітками. Для підлітка характерна підвищена потреба в спілкуванні з однолітками, прагнення до самоствердження в їх середовищі, чуйне реагування на думку однолітків.

Такі прояви в цьому віці зовсім не випадкові. Вони обумовлені тим, що в

підлітковому віці закладаються самосвідомість, самооцінка.

Потреба в спілкуванні і самоствердженні підлітка має бути реалізована в сприятливому середовищі. Якщо це по якихось причинах не відбувається самоствердження здійснюється в неформальних підліткових групах, вуличних, дворових компаніях у формі асоціальних проявів (випивка, паління, нецензурщина, хуліганство), воно може стати небезпечним, криміналізуючим чинником.

Підліткові реакції групування тісно пов'язані з кризисними процесами самосвідомості. Антисоціальні компанії (соціально негативні) пов'язані з розвагою і спілкуванням, але в основі їх лежить діяльність, направлена на шкоду суспільству. Витоки групової злочинності лежать в бездоглядності вуличних компаній, лідерами яких стають важкі підлітки або дорослі правопорушники. Здорова юнацька тяга до колективності виражається тут в небезпечний груповий егоїзм, некритичну гіперідентифікацію з групою і її лідером, в невмінні і небажанні свідомо зважити і оцінити приватні групові норми і цінності в світлі більш загальних соціальних і етичних критеріїв.

Підкорюючись законам групи, підлітки йдуть на неймовірно жорстокі злочини для того, щоб як їм здається, «відновити життєво важливий для них зв'язок власного Я з групою».

Аморфна моральність підлітка робить його залежним в своїх думках від думки інших. Компенсація несамостійності при цьому досягається шляхом крайньої відданості спільності «ми» і критичного, нігілістичного відношення до всіх, хто входить в «вони». У «важких» підлітків сильно розвинений «рефлекс наслідування», який спонукає їх не критично переймати форми поведінки у більш занедбаних підлітків. Цим пояснюється зростання ступеня важковихованості, незалежно від педагогічних впливів, по вектору девіантної поведінки аж до делінквентності (правопорушення).

З анатомо-фізіологічними перетвореннями організму у підлітка можна

спостерігати посилення інтересу до теми «сексуальної норми». При цьому результати «проміряння» до еталонів дорослої статевої поведінки виявляється переважно не в його користь, що викликає або різні прояви сексуальної агресії, або тривожність. Спотворений розвиток сексуального інтересу, орієнтація на різного роду ерзаци статевого стосунку приводять окремих підлітків до статевого збочення, аморальним вчинкам, індивідуальним і груповим правопорушенням.

Підлітки, як правило, уникають в спілкуванні з дорослими обговорення біопсихологічних аспектів взаємовідношення чоловіка і жінки, приховують свою обізнаність або, навпаки, проявляють безсоромність, відкритий цинізм, коли хочуть шокувати оточуючих, довести свою дорослість. Швидко і легко підлітки оволодівають «забороненими» прийомами психологічного захисту від нападу, які зустрічаються в арсеналі дорослої людини: витіснення неприємних уявлень про наслідки свого вчинку, хитрість, обман, конформне підпорядкування вимозі, демонстрація фізичної сили, агресивність, грубість, загроза, шантаж.

Особливе місце серед несприятливих індивідуальних характеристик, які складають психофізіологічні передумови асоціальної поведінки, займає відставання в розумовому розвитку, олігофренія, природжені черепно-мозкові травми. В окремих випадках в ролі передумов можуть виступати різні фізичні недоліки, дефекти мови, зовнішня непривабливість, недоліки конституційно-соматичного характеру.

Таким чином, підлітковий вік – важкий період психічного розвитку; він важкий для самого підлітка, він важкий і при роботі з ним. Клубок внутрішніх суперечностей цього віку, що особливо гостро виявляються на даному етапі, опір підлітків вихованню приводять до появи великої групи важких підлітків. Антисоціальна поведінка взаємообумовлена впливом чинників насамперед, зовнішньої соціальної середовища (особливо мікросередовища), а також індивідуальними особливостями особи підлітка, які обуславлюють його індивідуальне реагування на різні «життєві невдачі»

Причини, що приводять до психологічних розладів, акцентуації характеру пов'язують як з органічними пошкодженнями мозку (асфіксії при народженні, черепно-мозкові травми, важкі інтоксикації) так і з соціальними чинниками, на перше місце серед яких можна поставити умови сімейного виховання. Найчастіше ці чинники настільки тісно зв'язані, що викликають серйозні труднощі у дослідників при визначенні первопричинності девіантної поведінки у підлітків.

Загальні об'єктивні і суб'єктивні умови визначають лише можливість девіантної поведінки, але не є їх безпосередніми причинами. Перетворення можливості на дійсність через вчинки, дії людей заздрості від конкретних чинників, які реалізуються на рівні мікросеред. У одних тих самих економічних і соціально-психологічних умовах доводиться спостерігати істотні, а деколи і принципові відмінності в поведінці людей. Вони обумовлені оточенням у сім'ї, учбовим і трудовим колективом, впливом малих груп, а також індивідуальними особливостями людини.

Різні компоненти мікросеред є носіями певних етичних форм і чинниками відповідної поведінки своїх членів. Вільно або мимоволі людина дотримується лінії поведінки, що схвалюється найближчим його оточенням, в якому можуть бути присутніми або навіть переважати установки і орієнтації, що суперечать нормам раціонального способу життя. Найчастіше буває так, що лише якийсь елемент мікросеред, а не вся вона в цілому, має антигромадську спрямованість. І тут багато чого залежить від того, яка група буде для особи референтніша, авторитетніша і привабливіша.

Об'єктивний взаємозв'язок макро- і мікросеред не знімає питання про відносну самостійність останньої, можливості відтворення в ній девіантної, у тому числі і антигромадського, поведінки. Тому нерідко в мікросереді виникають уявлення, звички, традиції негативного плану.

Несприятливий морально-психологічний клімат, народження групових

норм з суспільно санкціонованими труднощами адаптації, відсутність взаємної вимогливості, конфлікти і напруженість в спілкуванні – це далеко не повний перелік причин поведінки, що відхиляється, яка має своєю базою мікросереду. Проте сама вона неоднорідна, бо людина входить одночасно в декілька колективів, груп, вплив яких може бути суперечливим.

Дуже часто причини девіантної поведінки неповнолітніх криються в сім'ї. Сім'я є одним з найважливіших інститутів ранньої соціалізації. Важко переоцінити роль сімейного спілкування в певній спрямованості поведінки школярів, оскільки саме в ній в процесі взаємодії і взаємовпливу подружжя, батьків і дітей закладаються основи норм і правил моральності, найбільш фундаментальні, ціннісні орієнтації, навички спільної діяльності, формується світогляд, життєві плани і ідеали, дитина засвоює поведінкові стереотипи, формується емоційна сфера його психіки.

Багато відхилень зароджуються в сім'ї або пов'язані з нею, викликані недоліками сімейного виховання. Залежно від того, як складаються ці взаємовідносини, який виховний потенціал має сім'я, формується особа дитини. Зайнятість обох батьків, малодітність, усунення дітей від домашньої праці і серйозних життєвих проблем часто стають тим чинником, який сприяє розвитку непристойних схильностей і вчинків.

Розглянемо особливості сімейного виховання, які визивають або сприяють виникненню відхилень в поведінці школяра.

Сьогодні система сімейного виховання зазнає значних змін. Пов'язано це з тим, що з ряду причин відбувається руйнування традиційної сім'ї:

- 1) однодітність сім'ї в багатьох поколіннях. Дитина в такій сім'ї не набуває навиків по вихованню і догляду за молодшими сестрами і братами, що надалі негативно відбивається на виховному потенціалі її власної сім'ї;
- 2) відособленість молодих сімей від своїх батьків, що призводить до незатребуваності життєвого досвіду і мудрості старшого покоління;
- 3) соціально-економічні труднощі, які зазнає сім'я;
- 4) дефіцит часу у батьків на спілкування і виховання дитини.

Все це призводить до того, що дитина частенько залишається наодинці зі своїми проблемами. І один із способів вирішення цих проблем може стати девіантна поведінка.

На психології і вчинках дітей негативно позначаються суперечності між словами і справами батьків, родичів, дорослих. Важко чекати, що у підлітка сформується етична стійкість, здорові звички, коли той, хто його виховує, проголошуючи ті або інші «істини», на справді поводить себе всупереч ним. З опитаних Інститутом молоді 3 тис. школярів більше 2/3 відзначили, що вони помічають істотні розбіжності з тим, чому учать їх батьки, близькі родичі або деякі з викладачів, і тим, як в повсякденному житті поводяться вони самі.

Відсутність одного з батьків також перешкоджає вихованню дітей, проте і в повних сім'ях діти часто не отримують батьківську увагу. Якщо, наприклад, батько і мати не хочуть поступитися своїми професійними інтересами, то зайняті на виробництві, завантажені домашніми справами, вони менше приділяють уваги своїм дітям.

Окрему групу складають чинники важковиховуваності, пов'язані з негативним впливом на педагогічний процес неблагополучної сім'ї підлітка. Сім'ю, в даному випадку, слід розглядати перш за все як чинник, що визначає психофізіологічну повноцінність або збитковість дитини. Неблагополучна сім'я може чинити пряму розкладаючу дію на особистість, яка формується, перешкоджаючи її нормальному розвитку. Негативні сімейні умови, відсутність нормального, етичного середовища, порушення психологічного контакту з найближчим оточенням гостро переживаються підлітками, які починають усвідомлювати суперечність життя дорослих. Озлобленість, що доходить до відчаю або жорстокості, недовіра до людей, зневага до норм, цинізм, байдужість – це далеко не повний перелік внутрішніх установ підлітків, переживаючих сварку або розлучення батьків, що живуть в умовах пияцтва, розпусти, безперервних сварок і конфліктів, нецтва, байдужості.

Проте, нерідкі випадки, коли спотворену етичну атмосферу, навколо дитини створюють ті, що люблять його і бажають йому всякого добра. Велика шкода своїми діями, наносять батьки, які намагаються попереджувати всі його бажання, нав'язати свої уявлення про світ, критерії способу життя серед людей. «Штучне затягування дитинства таїть в собі небезпечні наслідки», – пише І. Кон. У молодих людей, які не приймають серйозної участі в суспільній діяльності, не виробляється відчуття відповідальності, властиве дорослій людині. Їх активність може спрямовуватися по антигромадських каналах, виливаючись в пияцтво, хуліганство, всілякі форми злочинності [29].

Г. Міньковський запропонував класифікацію сімей залежно від їх виховного потенціалу, впливу на дітей і можливостей порушення ними норм правил поведінки: виховно сильна; виховно стійка; виховно нестійка; виховно слабка з втратою контактів з дітьми і контроль над ними; виховно слабка з постійно конфліктною атмосферою; маргінальна з алкогольною, сексуальною деморалізацією; правопорушна; злочинна; психічно обтяжена.

П'ять останніх типів сімей складають 10-15% і вважаються кримінологією за неблагополучних. Вони обумовлюють спотворене формування особи дитини, виникнення у нього деформацій в ціннісних орієнтаціях, структурі мотивів, механізмі самоконтролю. До того ж 15-20% сімей належать до таких, в яких батьки з різних причин (погане здоров'я, недолік освіти, педагогічної культури, надмірна завантаженість на роботі) не в змозі правильно виховувати дітей.

Дослідження показують, що ризик правопорушень неповнолітніх, таких, що виховуються в обстановці постійних і гострих конфліктів, в психічно обтяжених сім'ях в 4-5 разів, а в сім'ях, де панують агресивність і жорстокість у 9-10 разів вище, ніж у тих, хто росте в педагогічно сильних і стійких сім'ях. Крім того, в неповних сім'ях вірогідність протиправної поведінки дітей в 2-3 рази вища, ніж в сім'ях з нормальною структурою.

Неправильне виховання, несприятливі умови, конфлікти в сім'ї і в школі

ведуть до певних відхилень в психіці осіб, які у свою чергу підвищують можливість девіантної поведінки підлітків. Дослідження неповнолітніх з аномаліями психіки констатують, що лише у 22,5% підлітків такі аномалії почали виявлятися в ранньому віці, причому в цих випадках більшість батьків страждали алкоголізмом; 68,3% аномалій виникло поступово як наслідок несприятливих умов сімейного виховання, постійних конфліктних або стресових ситуацій, жорстокого звернення з боку батьків і т.п. До цього додаються конфліктні ситуації в школі, оскільки труднощі будинку народжували негативну поведінку в школі (81% таких підлітків), погану успішність і відповідну реакцію, шкільній адміністрації, що часто не зналася на всій складності життєвої ситуації підлітка (у 77,9%).

Чинниками недостатнього засвоєння дітьми суспільних норм і поведінки, що відхиляється, є низький загальноосвітній і культурний рівень батьків або просто невміння правильно і своєчасно впливати на своїх дітей. Як показали проведені В. Емельяновим дослідження психічно неповноцінних неповнолітніх злочинців, приблизно 90% з них мали батьків з початковою і неповною середньою освітою і 72% – батьків, зайнятих некваліфікованою ручною працею, причому багато хто з цих батьків систематично пиячили, влаштовували вдома скандали і бійки [3]

Виховна функція сім'ї серйозно порушена, вона задавлена проблемою виживання, пошуком коштів для існування, значущість сім'ї похитнулась. Стосунки дітей і батьків згорнуті до мінімуму. В даний момент особливе місце займає завдання зміцнення і розвитку сім'ї, як найважливішої середі формування і виховання людини..

Певні суперечності існують і в трудових колективах. Набуваючи часом форми конфліктів, вони негативно впливають на поведінку. У основі конфлікту в колективах зазвичай лежать наступні суперечності:

- 1) суперечності пошуку, коли стикаються новаторство і консерватизм, творчість і догматизм, знання і неуцтво;
- 2) суперечності групових інтересів, пов'язані з відстоюванням людьми

інтересів тільки своєї групи і ігнорування загальних інтересів;

3) суперечності, пов'язані з особистими егоїстичними спонуканими, коли у окремих людей на перший план висуваються користь, небажання зважати на інтереси інших, міркування кар'єризму і т.п.;

4) суперечності очікувань, що не відбулися, що надають широку дію на настрої, мислення і поведінку людей;

5) суперечності політичного, антисоціального порядку. Не кожна виробнича організація є ідеально згуртованою в моральному і духовному плані єдністю, що забезпечує всі необхідні умови для розвитку як індивідуальності, так і справжньої колективності.

Життя показує, що позитивні зрушення досягаються там, де забезпечується послідовність в застосуванні покарань до порушників суспільних норм. Це зумовлено тим, що виховна, попереджувальна роль покарання обумовлюється не жорстокістю, а невідворотністю: важливе не те, щоб покарання було важким, а те, щоб жодна провина не залишилася непоміченою.

У мікросереді виділяються малі групи, які є потужним каталізатором індивідуальної поведінки своїх членів. Залежно від пануючих в групі норм посилюються соціально корисні або соціально небезпечні орієнтації і форми діяльності. Спрямованість груповій активності багато в чому залежить і від особистих якостей неформального лідера.

Процес зараження і наслідування найінтенсивніше йде в так званих стихійних групах, що виникають мимоволі, спонтанно і переважно через емоційне тяжіння. У них дуже розвинений конформізм. Саме у таких групах виникають норми поведінки, які не співпадають з суспільними вимогами або суперечать їм.

Стихійні групи особливо поширені серед підлітків і юнацтва. За даними С. Плаксія, 82% опитаних школярів 8 – 10-х класів, вважали себе за членів компаній, в основі яких лежать сумісне проведення вільного часу, спілкування. Серед працюючої молоді у віці до 20 років до таких груп

відносили себе 76%.

Ці стихійні групи мало піддаються контролю. Лідерами стають найчастіше підлітки, молоді люди, що не знайшли застосування своїм здібностям в школі. Приналежність до таких компаній підвищує упевненість підлітка в собі, дає йому додаткові можливості до самоствердження, нерегламентованого спілкування.

На відміну від колективів і інших соціальних суспільностей такі групи найбільш схильні до сприйняття деформованих рис свідомості і поведінки. Це пояснюється перш за все тим, що група частенько не має суспільно корисних цілей, позитивного організуючого начала, єдиних і міцних принципів діяльності. Лідером групи нерідко стає особа, яка має твердіший характер, сильну волю, багатий досвід. Вона не володіє достатньо високими етичними і іншими позитивними якостями.

Властиві окремим особам негативні риси потворно трансформуються в психологію групи. Не випадково існують в деяких мікрогрупах молоді хулігансько-анархістські установи самі по собі, без індивідуального усвідомлення тим або іншим членом групи можуть стати мотивом його відхиленої поведінки. Так фахівцями встановлено, що у неповнолітніх через їх груповий конформізм «невизначені», «погано усвідомлювані мотиви» в 20-40% випадків стають безпосередньою причиною їх участі в груповому хуліганстві, групових ситуативних крадіжках і так далі.

В цілому дослідження показують, що значна частка аморальних вчинків, що здійснюються підлітками і молодими людьми, пов'язана з їх орієнтацією на «групові» норми, які вступають в суперечність з суспільними. У наявності психологічна залежність від групи або наслідування, прагнення показати себе прихильником проголошених цінностей. При цьому особиста відповідальність «знімається» зі свідомості молодої людини тим, що «так прийнято», «це викликає схвалення». Так складається певний захисний механізм самовиправдання поведінки, що відхиляється.

Звичайно, далеко не всі стихійні групи і компанії мають антигромадську

спрямованість. Проте разом з просоціальними (соціально позитивними) існують і асоціальні (що стоять в стороні від основних суспільних проблем), а також антисоціальні (соціально негативні) стихійні неформальні групи. На практиці правопорушення молоді, як правило, є груповими, а витoki їх лежать саме у вуличних компаніях з асоціальною або антисоціальною спрямованістю інтересів. «Здорова юнацька тяга до колективності вироджується тут в небезпечний груповий егоїзм, некритичну гіперідентифікацію з групою та її лідером, в невмінні і небажанні свідомо зважити і оцінити приватні групові норми і цінності в світлі більш загальних соціальних і етичних критеріїв».

Можливість існування груп з антисоціальною спрямованістю пов'язана з неефективним впливом на індивідим колективів, для яких характерні низька згуртованість і слабкий емоційний зв'язок між їх членами, формальні взаємини, відсутність взаєморозуміння. Саме у цих випадках прагнення до об'єднання, товариства, пошани, романтиці і так далі реалізується в групах з деформованими орієнтаціями. Від людини ж вимагається, щоб він навчився свідомо і цілеспрямовано робити життєвий вибір.

Близько 72% школярів стають на шлях правопорушень разом з частими пропусками занять. З чим це може бути пов'язано? 86% опитаних вихованців ВТК говорять про відсутність інтересу до учбової діяльності (мається на увазі навчання до засудження). Близько 78% з них вказують на відсутність контакту з вчителями: «не розуміли», «не цікаво вчитися», «не зрозуміло давали матеріал».

Часто в наших школах спостерігається масове формальне відношення до роботи з дітьми і підлітками, що мають відхилення в поведінці або погано встигаючими. Відбувається вибивання результатів навчання авторитарним шляхом. Отримані при цьому знання не викликають емоційно-позитивного відношення, оскільки вони формуються через обмеження особистості дитини. Уроки, де вчитель насаждає страх, напруження, викликають відразу до навчання, формують антипатії до особистості вчителя, є причиною числених

конфліктів.

В процесі індивідуального консультування при з'ясуванні проблем, пов'язаних з неуспішністю в загальноосвітній школі, багато батьків розповідали про те, що їм практично повністю доводиться проходити той матеріал, що вивчається дитиною в класі, внаслідок того, що діти не розуміють пояснень вчителя. А вчителі вимагають від дитини результатів, не поклопотавшись про засвоєння матеріалу.

Якщо батьки або особи, які їх замінюють, з тих чи інших причин не приділяють навчанню дитини достатню кількість часу і уваги, то, в комплексі з неспроможністю школи, це є причиною формування педагогічної занедбаності.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Заходи з попередження девіацій у родині

Робота з батьками, сім'єю є дуже важливий, складний і необхідний для профілактики і корекції поведінки дітей, що відхиляється від норми, від діяльності соціального працівника, педагога, психолога, а також спеціальних психолого-педагогічних служб і інститутів. Як наголошувалося вище, сім'я є одним з найважливіших чинників, що впливають на формування відхилень в поведінці дітей і підлітків, тому робота по профілактиці і корекції цих відхилень повинна проводитися цілісно, комплексно як з дітьми, так і з його сім'єю.

Метою роботи з батьками є профілактика і корекція дисгармонії сімейних стосунків і усунення недоліків сімейного виховання як найважливіших чинників, що викликають відхилення в поведінці дітей і підлітків.

Сім'ї з порушеними взаєминами не можуть самостійно вирішувати суперечності, що виникають в сімейному житті, і конфлікти. В результаті тривалого існуючого конфлікту у членів сім'ї спостерігається зниження соціальної і психологічної адаптації, відсутність здатності до спільної діяльності (зокрема, нездатність до узгодженості в питаннях виховання дітей). Рівень психологічної напруги в сім'ї має тенденцію до наростання, приводячи до емоційних порушень, виникнення невротичних реакцій, відчуття постійного тривожності у її членів і викликаючи негативні відхилення в поведінці дітей.

Таким чином, дисгармонія в подружніх стосунках створює несприятливий фон для емоційного і особового розвитку дитини і може стати

джерелом для виникнення девіантної поведінки дітей і підлітків.

Окрім подружніх стосунків, безпосередньо дитячо–батьківські стосунки, типу сімейного виховання також чинить величезний вплив на формування девіантної поведінки у дітей і підлітків. Між поведінкою батьків і поведінкою дітей простежується певна залежність: «ухвалення і любов» породжує в дитині відчуття безпеки і сприяє нормальному розвитку особи, «явне відкидання» веде до агресивності і емоційної незрілості.

Минулий соціальний досвід, навикі і звички поведінки безпосередньо відбиваються на наступних вчинках індивіда і виявляються в інших життєвих умовах. Значну роль при цьому відіграють рівень розвитку інтелекту, воля і особливості емоційної сфери - рівень розвитку і вихованість почуттів, стійкість або нестабільність психічних станів.

Завдання роботи з батьками:

- здійснення інформаційно-просвітницької роботи з метою профілактики дисгармонії сімейних стосунків і порушень в сімейному вихованні;

- здійснення діагностичної роботи з метою виявлення типу сімейного виховання, установок батьків по відношенню до дітей і гармонійності сімейних стосунків в цілому;

- здійснення комплексної корекційної роботи з сім'єю в цілях відновлення здорових взаємин між її членами і корекції наявних відхилень в сімейному вихованні.

Поставлені завдання визначають ті форми роботи, які необхідно здійснювати з сім'єю в цілях профілактики і корекції відхилень в поведінці дітей і підлітків.

Діагностична робота з батьками. Метою цієї роботи є діагностика типу сімейного виховання, стереотипів батьків по відношенню к дітям та власній родині.

Діагностична робота з батьками повинна здійснюватися з врахуванням наступних принципів:

- отримана в результаті діагностики інформація повинна інтерпритуватися кваліфікованими спеціалістами;
- отримана інформація повинна зберігатися в таємниці від осіб, які не приймали участі в діагностичному процесі;
- повідомлення результатів діагностики батькам повинно проводитися індивідуально з врахуванням етичних норм психо-діагностичного обстеження.

Діагностична робота може проводитися як груповим, так й індивідуальним методом, повідомлення ж результатів діагностики завжди здійснюється індивідуально.

Результати діагностичної роботи не тільки дають спеціалісту інформацію про можливі неблагополуччя в системі сімейного виховання, дитячо-батьківських відносин, але й дозволяють виявити область можливих проблем в тих сім'ях, де дисбаланс сімейних відносин ще не настав, але вже наявні деякі негативні тенденції.

Інформаційно-просвітницька робота з батьками має на меті профілактику, попередження можливих порушень в сімейних стосунках і сімейному вихованні. З цією метою батьків необхідно знайомити з тими формами сімейних стосунків і сімейного виховання, які можуть приводити до негативних відхилень в поведінці дітей і підлітків.

За даними як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, порушення системи сімейного виховання, дисгармонія подружніх стосунків є основним патогенетичним чинником, що обумовлює виникнення девіацій в поведінці дітей і підлітків.

Залежно від типу сім'ї в роботі з батьками слід використовувати різні технології.

Отже для профілактики девіантної поведінки необхідна цілеспрямована робота з батьками як групова, так і індивідуальна.

До індивідуальних форм можна віднести бесіди з батьками, рекомендації і консультації з питань виховання і навчання дитини, відвідини сім'ї, які дозволяють краще дізнатися умови, в яких живе дитина; а інколи зробити певні

заходи для їх поліпшення. Але цю форму роботи можна роздивлятися і як вторгнення в особисте життя сім'ї, що може ускладнити взаємини соціального працівника з сім'єю.

При відвідуванні сім'ї бажано дотримуватись таких умов:

- не приходити в сім'ю без попередження;
- не планувати свій візит більш ніж на 5-10 хвилин (щоб не бути обтяжливим);
- не вести бесіду в агресивних тонах;
- не повчайте батьків, а радьте;
- бажано вести бесіду при дитині, вибравши щадну для нього форму і зміст (якщо бесіда проходить без дитяти, то частенько батьки, переказуючи бесіду, з наміром спотворюють її на свою користь).

Групова форма роботи – проведення батьківських зборів. Ця форма роботи з батьками останнім часом зазнала зміни в структурі і змісті. Істотне значення для взаємодії має стиль спілкування педагогів на батьківських зборах. Монолог вчителя на зборах повинен звучати рідше, ніж діалог з батьками, в процесі якого відбувається взаємний обмін думками, ідеями, сумісний пошук вирішення виникаючих проблем. Кожні батьківські збори вимагають ретельної підготовки, створення свого роду «сценарію», програми, для того, щоб воно проходило в обстановці зацікавленості, при активній участі батьків.

2.2. Форми роботи з профілактики девіантної поведінки в школі

Девіантна поведінка, що розуміється як відхилення від соціальних норм, набула останнім часом масового характеру, що поставило це явище в центр уваги соціологів, педагогів, психологів, медиків, працівників правоохоронних органів.

Окремі вчинки значущі не самі по собі, а лише у зв'язку з тим, які

особливості особи, тенденції їх розвитку за ними ховаються.

Отже, додаючи вчинкам, поведінці дитини, підлітка ту або іншу спрямованість, зміст, значущість, ми тим самим робимо довільний, цілеспрямований вплив на розвиток цих процесів або механізмів, які лежать в основі етичних і інших властивостей і якостей особи дитяти, підлітка.

Таким чином, поведінка дітей і підлітків, що відхиляється, з одного боку, може розглядатися як сигнал, симптом, ознака зародження і розвитку (тенденція) відповідних особливостей особи, з іншого боку, виступати як провідник виховного впливу на розвиток особистості, засобу її формування (тобто виховного засобу).

У боротьбі з девіантними проявами засоби покарання поєднуються з засобами профілактики при домінуючій ролі останніх. Як справедливо підкреслює О. Фролова, ефективна боротьба з девіаціями не зводиться лише до кримінального покарання, а передбачає комплекс попереджувальних заходів і системний підхід до їх реалізації. Навіть, якщо протиправну дію вже вчинено, то покарання може розглядатися як попереджувальний захід щодо подальших девіантних проявів [67, с.4].

Зауважимо, термін «профілактика» вживається в багатьох галузях науки і найчастіше тлумачиться як «попередження», «запобігання». В «Енциклопедії для фахівців соціальної сфери» відзначається, що профілактика – це діяльність, спрямована на запобігання виникненню, поширенню чи загостренню негативних соціальних явищ і їх небезпечним наслідкам [21, 166].

Відомі різні види профілактики, пов'язані між собою (соціальна, педагогічна, соціально-педагогічна, психологічна, медична, кримінологічна).

Профілактика також може бути: первинною, вторинною і третинною.

Первинна профілактика спрямована на створення і розвиток умов, що сприяють здоров'ю, збереженню життя дітей і на попередження несприятливого впливу на них факторів соціального й природного середовища. Первинна профілактика є масовою і найбільш ефективною. Вона базується на комплексному системному вивченні впливу умов і факторів соціального і

природного середовища на здоров'я й розвиток дитини. До заходів первинної профілактики належать засоби захисту, які можуть вплинути на несприятливі фактори, або на підвищення стійкості дитини до несприятливих факторів.

Завданням вторинної профілактики є якомога раннє виявлення негативних змін у поведінці дитини, що дає можливість також попередити їх подальший розвиток. Вторинна, або рання профілактика базується на результатах масової діагностики різноманітних аспектів життєдіяльності учнів і є індивідуальною в плані корекції систем життєдіяльності і життєзабезпечення організму. Рання профілактика являє собою діяльність по запобіганню можливих порушень соціальних механізмів моральної регуляції.

Нижня вікова межа ранньої профілактики відносна, однак, доцільно ранню профілактику відхилень у поведінці розпочинати вже в дошкільному і молодшому шкільному віці. Аналіз практики переконує, що вже в цьому віці 13-15% дітей відносяться до розряду важковиховуваних, або групи ризику. У цих дітей відсутні навички культурної поведінки (ввічливість, акуратність, ретельність). Для них характерні впертість, забіякуватість, образливість, озлобленість, лінощі, низький рівень пізнавальних інтересів, схильність до крадіжок та ін. Ці якості, як правило, служать основою для шкільної дезадаптації, порушення стосунків з однолітками, вчителями. Однак, треба додати, що вік не є основним критерієм у визначенні профілактики як ранньої. Показник необхідності початку профілактичних заходів – характер поведінки, який завдає шкоди суспільству чи інтересам окремих осіб, і в якому проявляються агресивність, грубість, брехливість, лінощі та інші негативні якості, що свідчать про спотворення ціннісних орієнтацій і недоліки внутрішніх регуляторів поведінки особистості: свідомості, почуттів, волі, мотивів.

Таким чином, профілактика – це не лише низка заходів, спрямованих на виявлення й усунення причин і умов правопорушень, а й система заходів виховної роботи по формуванню рис особистості школярів. Значення профілактики, особливо ранньої, посилюється її гуманністю в системі заходів і

засобів виховної роботи по запобіганню антигромадським вчинкам. Реалізація нерозривного зв'язку і єдності загального виховного процесу з попередженням антигромадських вчинків є специфікою виховного змісту ранньої профілактики, її необхідність визначається уже незначними відхиленнями у поведінці учнів.

Профілактика – це частина загального навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи. Система профілактики в навчальному закладі повинна бути представлена в двох формах: загальною ранньою профілактикою з усіма учнями і спеціальною профілактикою з важковиховуваними, схильними до девіацій учнями.

Попередження відхилень в розвитку особи і поведінці дітей і підлітків вимагає їх психологічної імунізації, тобто навчання психогігієнічним навикам поведінки, умінню робити здоровий вибір, щоб стати соціально-компетентними людьми. Для вирішення цих завдань необхідне вироблення шкільної політики, направленої на створення соціально-педагогічних умов, що б нейтралізували та корегували негативні дії суспільної кризи. Вона може включати наступні напрями:

- виявлення поширеності різних типів і форм девіантної поведінки дітей і підлітків, чинників, що провокують їх, а також вивчення потреб учнів і їх батьків в освіті і вихованні;
- аналіз результатів вивчення думок школярів, батьків і розробка на їх основі програми з профілактики і корекції відхилень в розвитку особистості та поведінці учнів з урахуванням виявленої специфіки;
- підготовка педагогічних кадрів, володіючих методами попередження і корекції відхилень у розвитку особистості та поведінці учнів, психотехнічними прийомами, направленими на формування у дітей здатності ефективно спілкуватися, ухвалювати відповідальні рішення, вирішувати конфлікти, долати стреси і розвивати позитивну, адекватну, «Я-концепцію», вести здоровий спосіб життя;
- створення в школі психолого-педагогічних умов, вільних від

зовнішніх чинників ризику, частково може вирішуватися за допомогою ряду компетентних управлінських рішень, розвитку ефективної взаємодії з сім'єю учня, установами додаткової освіти і ін.

Профілактику девіантної поведінки учнів шкільного віку покликані забезпечувати вчителі, психологи, соціальні педагоги, в окремих випадках залучаються і медичні працівники.

Вони здійснюють психологічну профілактику: турбота про психічне здоров'я і психічні ресурси учнів, робота з учнями, які мають високий рівень емоційних, поведінкових і навчальних розладів; робота з «групою ризику» (раннє виявлення у дітей труднощів у навчанні і поведінці і їх подолання); робота з дітьми з яскраво вираженими навчальними або поведінковими проблемами, коли основною метою профілактики є корекція або подолання серйозних психологічних труднощів і проблем [20, 120].

Педагогічна профілактика – це система попереджувальних заходів, пов'язаних з усуненням зовнішніх причин, чинників та умов, що викликають недоліки (відхилення) у розвитку особистості. Вона здійснюється на фоні загальної гуманізації педагогічного процесу, причому успішність системи пов'язана, перш за все, з усіма суб'єктами педагогічного процесу [49].

Соціально-педагогічна профілактика часто розглядається вченими в контексті соціально-педагогічної роботи. Т. Федорченко визначає її як комплекс цілеспрямованих колективних та індивідуальних впливів на свідомість, почуття і волю учнів з метою вироблення імунітету до негативних впливів оточуючого середовища, попередження асоціальної спрямованості учнів, їх антигромадської поведінки і перебудови ставлення учнів до оточуючої дійсності у процесі перевиховання [65, 77].

Медична профілактика спрямована на усунення несприятливих факторів, що викликають певні негативні явища, а також на підвищення стійкості особистості до впливу цих факторів; на раннє виявлення і реабілітацію нервово-психічних порушень і роботу з «групою ризику», наприклад, учнями, що мають виражену схильність до девіантної поведінки; вирішення

спеціальних завдань, таких як лікування нервово-психічних розладів, що супроводжуються порушеннями поведінки, а також попередження рецидивів у дітей з уже сформованою девіантною поведінкою [39].

Слід підкреслити, що всі ці види профілактики будуть результативними, якщо реалізуються на фоні соціальної профілактики.

Соціальна профілактика здійснюється на рівні держави і розглядається як: сукупність державних, громадських, соціально-медичних і організаційно-виховних заходів, спрямованих на попередження, усунення або нейтралізацію основних причин і умов, що викликають різного роду соціальні відхилення не-гативного характеру та інші соціально небезпечні та шкідливі відхилення в поведінці. Її метою є створення передумов для формування законослухняної, високоморальної поведінки; це – система соціальних, правових, педагогічних та інших заходів, спрямованих на усунення причин і умов, що сприяють бездоглядності, скоєнню правопорушень і антигромадських дій неповнолітніми, а також на індивідуальну профілактичну роботу та сім'ями, які перебувають в соціально небезпечному становищі.

Формування особової і соціальної компетентності підлітків, корекцію їх негативних поведінкових проявів важливо починати з розвитку у них позитивного образу «Я», відчуття самоповаги, розвитку здатності критично мислити, уміння ставити соціально значущі цілі і ухвалювати відповідальні рішення.

Для того, щоб підліток умів робити здоровий вибір, його слід навчити умінню володіти емоціями, справлятися із стресами, тривожністю, конфліктами; навчити неагресивним способам реагування на критику, самозахисту, умінню протистояти шкідливим звичкам, одночасно формуючи у нього цінності, що дозволяють робити здоровий вибір і вирішувати виникаючі проблеми соціально-позитивними засобами.

Робота з профілактики відхилень в розвитку особи і поведінці дітей і підлітків ефективна лише в тому випадку, якщо здійснюється на основі:

- 1) успішності учбової діяльності (учення);

2) емоційно позитивної, задовольняючої учнів системи їх взаємовідносин (з однолітками, вчителями, батьками);

3) психологічній захищеності.

Остання обставина найбезпосереднішим чином пов'язана з гарантованою соціальною захищеністю, що включає:

1) знання учнями своїх прав та обов'язків;

2) неухильне дотримання вчителями і іншими суб'єктами учбового і виховного процесів прав школярів;

3) психологічна і соціальна рівність учнів, що виключає яку-небудь дискримінацію їх за будь-якою ознакою;

4) дотримання прав учнів на індивідуальну своєрідність і самовизначення.

Виконання цих вимог дозволяє вести учбово-виховну роботу зі всіма групами і типами підлітків шляхом диференціації педагогічного підходу і вимог до них в умовах інтеграції, не виділяючи яких-небудь учнів або групи тією або іншою оцінкою, знаком або оціночною думкою (слабкі, відстаючі, запущені, потребуючі особливої допомоги і уваги, такі, що відносяться до групи ризику і ін.)

В сукупності надана підліткам допомога при дотриманні названих вище вимог і умов дозволяє забезпечити рівномірний гармонійний розвиток особи, її базисних структур і їх проявів в діяльності, поведінці з урахуванням індивідуальних темпів і варіантів особистого розвитку.

В цілях профілактики відхиленої поведінки соціальний працівник веде картотеку важких підлітків, в якій відображені ті особові особливості, які вимагають індивідуальної роботи.

Характеристика важкого підлітка.

1. Стан здоров'я та розвитку учня (заповнюється разом з шкільним лікарем).

Загальна оцінка здоров'я учня (за даними медичної карти).

Ознаки підвищеної нервозності: відсутні, підвищена утомлюваність,

знижена працездатність, пригнічений настрій, підвищена збудженість, спалахи гніву, агресивність по відношенню до однолітків, агресивність по відношенню до вчителів, відмова від контактів, загальних справ, схильність до руйнівних дій, садизм, інші ознаки.

Патологічні потяги: палить (не палить, палить епізодично, систематично); вживає спиртні напої (не вживає, вживав одноразово, систематично); вживання токсично-наркотичних речовин (не вживає, вживав одноразово, систематично).

Перебуває на диспансерному обліку, з приводу чого..

2. Психологічна атмосфера родини: благополучна; неблагополучна; вкрай неблагополучна.

Дані про батьків (батько, мати): освіта; професія, місце роботи

Інші члени родини.

Тип сім'ї:

– благополучна (батьки морально стійкі, володіють культурою виховання, емоційна атмосфера сім'ї позитивна);

– неблагополучна, в тому числі: педагогічна некомпетентна (батьки не володіють культурою виховання); ознаки: відсутня єдність вимог, дитина бездоглядна, жорстоке поводження, систематичні фізичні покарання, низька поінформованість про інтереси, про поведінку дитини поза школою);

– морально-неблагополучна (асоціальна; батьки ведуть аморальний спосіб життя: пиячать, дармоїднічають, утримують притон, мають судимість, вихованням дітей не займаються);

– конфліктна (в сім'ї несприятлива емоційна атмосфера, між батьками постійні конфлікти, батьки підвищено роздратовані, жорстокі, нетерпимі).

Характер взаємовідносин батьків з дитиною:

– сімейний диктат (систематичне пригнічення ініціативи та почуття власної гідності дитини);

– черезмірна опіка (задоволення всіх потреб дитини, відгороджування від труднощів, зусиль, турбот);

- потурання (уникання активної участі у вихованні дитини, пасивність, визнання повної автономності дитини);

- співпраця (взаємоповага, спільне переживання горя, радості і т.д.).

Організація режиму праці та відпочинку:

- які обов'язки виконує в родині;

- чи дотримується режим дня;

- хто і в якій мірі допомагає і контролює виконання домашнього завдання;

- як організовано спілкування учня в родині під час дозвілля, літнього відпочинку, відпустки батьків.

3. Особливості навчальної діяльності:

Успішність учня.

Відношення до навчання: позитивне, нейтральне, байдуже, негативне.

Інтелектуальні можливості учня: високі, середні, низькі.

Мотиви навчання: пізнавальний інтерес до предметів, усвідомлення необхідності вчитися в шкільному віці, прагнення отримати оцінку, прагнення уникнути покарання, прагнення до самоствердження в групі однолітків.

4. Позиція в класному колективі, відношення до колектива.

Позиція учня в колективі: лідер (зірка), прийнятий, ізольований, пригноблений.

З ким з класу найбільш близький. Характер взаємного впливу.

Відношення з іншими однокласниками: ділові, рівні, дружні, теплі, конфліктні, ні з ким не спілкується.

Манера, стиль спілкування з оточуючими:

- домінуючий стиль (впевнений у собі, прагне нав'язати свою думку, легко перериває, але не дає перебити себе, нелегко визнає свою неправоту);

- недомінуючий стиль (сором'язливий, поступливий, легко визнає себе неправим, потребує заохочення при розмові);

- екстраверт (постійно спрямований на спілкування, легко контактує,

допитливий, відкритий);

– інтраверт (не схильний до контактів, замкнутий, віддає перевагу спілкуванню діяльності, у розмові небагатомовний).

Відношення до суспільної думки:

– активно-позитивне (намагається виправити недоліки, врахувати зауваження і т.п.);

– пасивно-позитивне (розуміє критику, згоден з нею, Але недоліки не виправляє);

– байдуже (не реагує на критику, не змінює поведінку);

– негативне (сперечається, не згоден із зауваженнями, поведінку не змінює).

5. Відношення до суспільної діяльності та суспільно корисної праці:

Відношення до суспільних доручень: з готовністю, без певного інтересу, відмовляється.

Виконання суспільних доручень: сумлінне, несумлінне, за настроєм, під впливом, з ініціативи.

Відношення до трудових справ класа: приймає активну участь, байдужий, демонстративно відмовляється.

Відношення до фізичної праці:

– позитивне (працелюбність, часто віддає перевагу фізичній праці ніж розумовій, має золоті руки);

– байдуже (не виділяє фізичну працю як цікаву діяльність, від нього не відмовляється, але виконує без ініціативи);

– негативне (ледащий, працює несумлінно, під нажимом, до фізичної праці відноситься з висока, зневажливо).

Відношення до суспільного майна: відноситься бережливо, по-хазяйськи, байдужо, демонстративно зневажливо, аж до навмисного псування майна.

6. Спрямованість інтересів.

Проявляє інтерес до діяльності: фізична та розумова праця, технічна, суспільно-політична, організаторська, художня (артистична, літературна,

музикальна, хореографічна та ін.), спортивна діяльність.

В яких кружках (секціях) перебуває чи перебував

Культурний кругозір: чи відвідує і наскільки часто музеї, театри, виставки які читацькі інтереси, якій літературі віддає перевагу, регулярність читання (книги не читає, читає епізодично, читає систематично).

7. Особливості сфери вільного спілкування учня:

Скільки часу приділяє «вуличному» спілкуванню на протязі тижня, години вечірнього приходу додому.

З ким має дружні зв'язки поза класом, який вплив вони справляють на учня.

Постійне чи переважне місце «вуличного» спілкування (клуб, двір, під'їзд та ін.).

Зміст спілкування у вуличних іграх: робота з технікою, автотехнікою, відвідування кіно, гра на гітарі, прослуховування музичних записів, розмови на різні теми, паління, випивки, азартні ігри, байдикування та ін.

8. Самооцінка особистості:

Рівень самооцінки:

– адекватна (правильно оцінює свої позитивні та негативні якості, особисті можливості та досягнення);

– зависока (некритичний по відношенню до себе, переоцінює свої можливості);

– занижка (занадто самокритичний, недооцінює свої позитивні якості та особисті досягнення).

Якими риси хотів би мати, від яких хотів би позбавитися?

9. Особливості поведінки.

Позитивні вчинки учня. Як часто вони учиняються.

Можливі мотиви їх скоєння.

Негативні вчинки (проступки), їх прояви (епізодичні, систематичні), їх характер: грубість, бійки, прогули, запізнення на уроки, порушення дисципліни в класі, відмова від вимог, доручень, не працює в класі на уроках.

Правопорушення учня: крадіжка, вимагання у молодших та слабких, биття молодших та слабких, спроба насилля, жорстоке поводження з тваринами, прояв садистських схильностей, грубі порушення суспільного порядку (хуліганство).

Відношення до своїх вчинків: байдужий, хвилюється, виправдовує, осуджує.

Як відноситься до педагогічних впливів: байдуже, розуміє та намагається дотриматися вимог, з люттю.

Основними формами роботи соціальних робітників з профілактики і корекції відхилень в поведінці дітей є:

- 1) санітарно-просвітницька форма;
- 2) психогігієнічна і психопрофілактична форми;
- 3) організаційно-управлінська форма роботи, спрямована на координацію зусиль фахівців різного профілю, школи і сім'ї.

У чому ж полягає основний зміст вказаних форм роботи?

Санітарно-просвітницька форма роботи – одна з форм профілактики поведінки дітей і підлітків, що відхиляється від норми.

Досі в більшості шкіл санітарно-просвітницька форма роботи зводиться до читання лекцій, проведення бесід, перш за все медичними працівниками. При цьому учням детально розповідають, наприклад, який вплив чинить алкоголь на печінку, нирки, інші органи, тоді як конкретні соціальні умови, сприяючі виникненню цієї шкідливої звички, не завжди отримують освітлення.

У безпосередній роботі з дітьми слід пам'ятати, що на шляху становлення здорового способу життя є ще немало проблем. Вони обумовлені тим, що ще далеко не всі правильно розуміють сенс поняття «здоровий спосіб життя», в свідомості існують старі стереотипи і світогляди. Для їх становлення знадобилися десятиріччя і, природно, знадобиться не менше часу, щоб сформувати нову психологію відносин між людьми, нові способи вирішення проблемних ситуацій, нові потреби і мотиви поведінки. Таку роботу і

необхідно починати зараз, і, перш за все в сім'ї, школі. Потрібна активна участь всіх дорослих, які займаються вихованням підростаючого покоління, в прищепленні дітям відповідної культури спілкування і поведінки, виробленні здорової життєвої позиції. І робити це необхідно тоді, коли формуються особистість дитини, круг його етичних інтересів, засоби досягнення намічених цілей.

Саме у школі санітарно-просвітницька форма роботи може виявитися найбільш дієвою і ефективною. Вся робота має бути побудована на профілактиці і попередженні шкідливих звичок і негативних відхилень в поведінці, на формуванні і затвердженні здорового способу життя.

Необхідно формувати у дитини на всіх етапах його розвитку правильні уявлення про аномальні звички і форми поведінки, про їх клініко-біологічні та соціально-психологічні наслідки.

Санітарно-просвітницьку форму роботи з профілактики і попередження відхилень в поведінці дітей і підлітків можна умовно розділити на наступні основні напрями:

- соціально-психологічне коріння виникнення відхилень в поведінці;
- правові аспекти наслідків поведінки, що відхиляється від норми; клініко-біологічні наслідки аномальних звичок;
- лікування і соціальна реабілітація осіб з шкідливими звичками;
- шляхи і способи затвердження здорового способу життя.

На кожному з цих напрямів соціальний працівник приваблює для роботи з дітьми фахівців різного профілю (лікарів, юристів, психологів).

Самі педагоги здійснюють профілактичну роботу як безпосередньо на уроках по предмету, так і на позакласних заходах. Наприклад, на уроках природознавства, літератури, зачіпаючи теми шкідливих звичок і асоціальних форм поведінки, вчитель повинен не залякувати учнів, а формувати критичне відношення до реальної дійсності, сприяти виробленню правильною особовою позиції по відношенню до різних життєвих ситуацій.

В зв'язку з цим важливого значення набувають позакласні заходи, направлені на вироблення суспільної позиції до тих або інших порушень дисципліни, недотримання загальноприйнятих норм поведінки, вживання алкоголю або наркотиків і так далі. До цих заходів також відносяться: періодичний випуск стінної газети, шкільні радіопередачі, організовані самими учнями, чергування по школі і так далі.

Корисне проведення циклів бесід із залученням фахівців, випускників, батьків учнів. Інформація для дітей має бути представлена широко і різноманітно, з використанням засобів масової інформації, технічних засобів навчання. Все це дозволить дітям отримати струнку систему знань, подолати помилкові думки про ті або інші шкідливі звички, сприятиме формуванню здорового способу життя.

Психогігієнічна і психопрофілактична форми роботи в дитячих установах повинні включати:

- навчання дітей правилам і нормам гігієни з урахуванням половозрастних особливостей;
- вивчення особливостей фізичного і психічного розвитку дітей в період перебування в дитячій установі;
- аналіз соціально-культурних умов виховання дітей в конкретному мікросоціальному оточенні – в сім'ї, в колі однолітків і так далі.

Ця робота дозволяє своєчасно виявити групу дітей з підвищеним ризиком формування різних шкідливих звичок і девіацій поведінки, а також особливості аномального розвитку дітей.

Разом з цим психопрофілактична робота включає комплекс активних виховно-педагогічних і коректувальних заходів, які, на жаль, до цих пір недостатньо впроваджені в практику.

При розробці психогігієнічних і психопрофілактичних заходів необхідно враховувати:

- особливості прояву тієї або іншої шкідливої звички дитини, соціально-культурні умови, при яких вона сформувалася;

- рівень загальної обізнаності дитини про прояви даної звички або девіації, можливості самостійного позбавлення від неї;
- ступінь вираженості аномально-особових новостворень, які сформувалися під впливом тієї або іншої шкідливої звички;
- наявність достатньо збережених характеристик познавальної та особистісної сфер в цілях їх актуалізації для подальшого розвитку.

Для осіб підлітково-юнацького віку психогієнічні та психопрофілактичні заходи зводяться в першу чергу до виявлення в їх оточенні осіб, схильних до алкоголізму, наркоманії і токсикоманії, різним сексуальним девіаціям. У разі виявлення таких осіб необхідно повідомити про це адміністрацію школи і батьків для вживання необхідних заходів по лікуванню і реабілітації.

Діагностика схильності до різного роду наркотичних речовин проводиться із залученням психологів і медиків. Завдання соціального працівника полягає в координації їх зусиль і здійсненні зв'язку з сім'єю дитини.

Стан психічного і фізичного здоров'я дітей багато в чому залежить від умов, в яких відбувається процес їх навчання і виховання. Шкільна неуспішність, соціальна дезадаптація по-різному позначаються на стані психічного здоров'я дітей і можуть привести до неврозів, астенії, психопатичних реакцій. Подібні стани розвиваються у дітей внаслідок розумових і фізичних перевантажень, порушення мікросоціальних контактів в колі однолітків, з дорослими – батьками, вчителями. Нерідкі випадки цькування дітей з боку педагогів, навішування ярликів, необ'єктивного відношення до їх особи і поведінки. Причина тому – слабка психолого-педагогическая підготовленість вчителів, грубе і зневажливе відношення до учнів.

У практиці учбово-виховної роботи педагоги найчастіше обмежуються загальноприйнятими заходами дії - заохоченням і покаранням. Тому стосунки, які встановлюються між дорослим і дитиною, вчителем і учнем, слід

роздивлялись як недостатньо природні, оскільки дитя постійно «має» бути старанним, слухняним. На жаль, багато педагогів не завжди замислюються над тим, що в нерівних стосунках з дитям вони сприяють породженню психотравмуючих чинників, визиваючих відхилення від нормального фізичного і психічного розвитку особи дитини.

Показниками ефективності діяльності загальноосвітньої школи по профілактиці і корекції поведінки школярів, що відхиляється від норми, є:

Когнітивний критерій:

- знання особливостей розвитку особи дитини і формування його індивідуальності;
- знання рівня розвитку сучасного суспільства;
- знання сімей вихованців і стосунків у них;
- знання проблеми девіантної поведінки дітей і підлітків та причин, що її породжують;
- знання особливостей розповсюдження девіантних проявів в своїй школі;
- розуміння причин девіантної поведінки дітей та підлітків на рівні школи.

Процесуальний критерій:

- уміння проводити діагностичну роботу;
- уміння робити соціологічний аналіз особливостей девіантної поведінки і його причин на рівні школи;
- уміння складати науково обгрунтований прогноз розвитку поведінкових проявів на індивідуальному та групових заняттях;
- навички володіння різними методами і формами профілактичної і коректувальної роботи.

Критерій психолого-педагогічної комфортності відносин:

- гнучкість орієнтації в обстановці, що складається;
- творчий підхід до вирішуваних завдань;

- облік в роботі позиції дитини, його бажань, потреб і інтересів;
- уміння вибудовувати стосунки з дітьми і їх батьками на основі довіри, взаєморозуміння, творчого діалогу; реалізація в роботі соціально-захисного підходу до дитини і його сім'ї;
- уміння працювати в комплексній групі фахівців для вирішення однієї проблеми.

Дійово-практичний критерій:

- уміння аналізувати отриману про дитини і його сім'ю або групу дітей інформацію і організувати на її основі роботу;
- уміння організувати профілактичну і коректувальну роботу з опорою на активність дітей і їх батьків;
- забезпечення умов для успішного навчання школяра;
- організація дозвілля дітей і їх сімей;
- забезпечення умов для збереження і підтримки здоров'я дитяти;
- захист прав школярів і їх сімей;
- уміння розробляти і реалізовувати програми профілактичної і коректувальної роботи з дітьми і підлітками і оперативно вносити до них зміни залежно від змінної ситуації.

Представлені критерії і показники відображають ефективність діяльності загальноосвітньої школи з профілактики і корекції девіантної поведінки дітей і підлітків.

РОЗДІЛ 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОГРАМИ «ЗДОРОВИЙ СПОСІБ ЖИТТЯ»

3.1. Методика проведення дослідження та характеристика програми «Здоровий спосіб життя»

Визначимо, що метою соціальної профілактики є створення умов для попередження, обмеження негативних явищ в соціальних середовищах. Нами розроблена програма «Здоровий спосіб життя» яка є основою нашого дослідження. Дослідження складається з трьох етапів:

Перший етап.

Вибір бази дослідження. Нами був обраний Класичний лицей м. Запоріжжя. Проведення констатуючого зрізу у формі анкетування учнів з метою встановлення їхніх знань з проблем зловживання алкоголем, наркоречовинами, з захворювань, які передаються статевим шляхом. Для цього ми відібрали учнів 9-10 класів, тому що статистично обумовлено, що саме ця вікова категорія є групою ризику.

Другий етап.

Нами були розроблені загальні положення Програми «За здоровий спосіб життя», тематика лекцій, програма проведення тижня «Підлітки за здоровий спосіб життя»; відібрана волонтерська група.

Третій етап.

Це безпосереднє втілення заходів Програми. Для цього ми ознайомили класних керівників з етапами проведення профілактичних дій, встановили разом із заступником директора з виховної роботи план проведення запропонованих заходів; скорегували роботу шкільного психолога з метою проведення ним в спеціально відведений час індивідуальних консультацій; залучити батьків учнів.

Після проведення всіх заходів запропонованої програми ми підвели підсумки і розробили рекомендації для педагогів, психологів з соціальної профілактики негативних явищ в молодіжному середовищі.

Узагальнюючи зміст, структуру і напрямки соціальної профілактики ми вирішили розробити Програму «Здоровий спосіб життя», так як вважаємо, що здійснення профілактичних заходів в різних напрямках треба починати з пропаганди здорового способу життя.

Програма «Здоровий спосіб життя».

Напрямок діяльності: профілактика негативних явищ у молодіжному середовищі.

Головний виконавець: психологічна служба Класичного ліцею м. Запоріжжя.

Актуальність програми

Соціальні перетворення, що існують в нашій країні, впливають на формування молодої людини, на її особистісний розвиток. У зв'язку з цим актуальною задачею постає концептуальна розробка нових підходів до соціалізації молоді.

Найбільш гостро всі протиріччя розвитку особистості мають прояв у підлітковому віці. Це один з самих важких періодів становлення людини, тому недоліки в організації дозвілля, дії «факторів ризику» можуть привести до порушення ціннісних орієнтацій і нездорового способу життя: алкоголізму, наркоманії, соціальній дезадаптації.

За даними ВОЗ більше ніж половина всіх випадків захворювань і третини недоліків фізичного розвитку серед неповнолітніх пов'язано з неправильним відношенням людини до свого здоров'я, свідоме формування якого завершується у підлітковому віці. Дві третини всіх курильників і зловживаючих алкоголем цю звичку отримали у віці 15-24 років. Саме у цей період завершується статевий розвиток, який в майбутньому визначає здоров'я, спосіб життя людини.

Ведуче місце в структурі захворювань і смертності населення займають

хронічні захворювання неінфекційної природи. В 50% випадків в основі причин, які викликають ці захворювання знаходиться суб'єктивний фактор, який залежить від інформованості населення про основні фактори ризику: зловживання алкоголю, наркотичних, токсичних речовин, тютюнопаління.

Акселерація потребує підвищеної уваги до питання статевого виховання підлітків, профілактиці ранніх статевих зв'язків, хвороб, що передаються статевим шляхом.

Отже, сучасні умови соціалізації молоді потребують створення активних форм навчання здоровому способу життя, проведення профілактики негативних явищ в молодіжному середовищі; створення соціально приємлимих моделей поведінки.

Мета:

1. Розробити концептуальні підходи до виховання молоді, сприяти здоровому способі життя.
2. Формувати у підлітків настановки на здоровий спосіб життя, відмову від звичок до вживання алкоголю, наркотичних речовин, тютюнопаління.

Завдання:

1. Активно впливати на поведінку підлітка, створювати в нього позитивну мотивацію на ведення здорового способу життя.
2. Підвищити усвідомленість підлітками факторів ризику, які призводять до зниження фізичного, психічного здоров'я, розвитку захворювань і появи шкідливих звичок.
3. Сприяти зниженню інтересу і мотивації на зловживання алкоголю, наркотиків, тютюну, шляхом надання об'єктивної інформації про наслідки цих дій.

Конкретні завдання.

Діагностична робота: проведення соціологічного дослідження з метою вивчення відношення молоді до проблем наркоманії, зловживання алкоголю, тютюнопаління, хвороб, які передаються статевим шляхом.

Методична робота:

- розробка концепції соціально-профілактичної діяльності з школярами з метою вивчення здорового способу життя і профілактики негативних явищ;
- підготовка методичних рекомендацій для педагогів, психологів, заступників директорів з виховної роботи.

Профілактично-корекційна робота:

- організація консультативного кабінету з основ здорового способу життя;
- організація постійнодіючого лекторію з профілактики негативних явищ.

Культурно-організаційна робота:

- організація і проведення тижня «Підлітки за здоровий спосіб життя»;
- проведення огляду агітбригад 9-11 класів «Молодь проти СНІДу»;
- проведення конкурсу тематичних плакатів «Антинаркотик».

Соціально-реабілітаційна робота:

- організація групи підтримки для осіб, які вживають наркотики і їхніх близьких;
- індивідуальна робота психолога з кризовими підлітками і молоддю.

Очікуванні результати:

- створення сталого інтересу підлітків і молоді до проведення здорового способу життя;
- підвищення рівня культури підлітків з гігієни і санітарії;
- формування відповідного відношення до особистого здоров'я;
- створення науково-методичної бази з профілактики негативних явищ і пропаганди здорового способу життя.

Програма розрахована на роботу з молоддю у віці від 14 до 18 років.

Апробація програми починалася з вересня 2019 року на базі Класичного ліцею м.Запоріжжя.

Інформаційне забезпечення включає проведення лекцій, бесід, випуск і розповсюдження інформаційних плакатів.

3.2. Аналіз та узагальнення результатів програми

В вересні було проведено анкетування серед учнів 9-11 класів з метою вивчення їх знань про наслідки алкоголізації, тютюнопаління, вживання наркотиків і токсичних речовин, про хвороби, що передаються статевим шляхом. Бланк анкети розташовано в Додатках (Додаток А). В анкетуванні прийняло участь 90 старшокласників з них 53 дівчини, що склало приблизно 59; опитуваних і 37 хлопчиків (41% відповідно). Серед них віком 14 років – 30% (27 учнів); віком від 15-16 років – 62% (56 учнів), віком 17-18 років – 8% (7 учнів).

На питання про спроби вживання наркотичних речовин 29% (26 учнів) відповіли «так». Тобто ці діти вже знають смак і дієвість наркотиків.

На питання про вживання алкоголю майже 80% (73 учня) відповіли, що вживали. Зауважимо, що учні, в першу чергу, причиною вживання алкоголю та наркотиків назвали цікавість (78%), а, в другу чергу, – тому, що так робили всі (20%). Вплив середовища відіграє значну роль у прояві та формуванні негативних звичок у молоді. Тільки 2% з тих, хто пізнав дії алкоголю та наркотиків визначили можливість стати як дорослі, коли вони це робили.

Узагальнення відповідей про те, що учням відомо про СНІД можна розташувати у такій черзі: «Це хвора людина яка не лікується і від якої людина швидко вмирає» – 37,7% (34 учня); «СНІД передається завдяки нестерильним шприцам при вживанні наркотиків» – 17% (15 учнів); «СНІД – це хвороба, що передається статевим шляхом. Перша профілактика СНІДу – це застосування презервативів» – 41,1% (37 учнів). Останні 4 учні виявили невірне розуміння СНІДу.

Отже, за даними анкетування ми вважаємо що інформативне забезпечення повинно бути первинним у профілактичній діяльності соціального педагога для подолання негативних явищ у молодіжному середовищі.

В 2019 році було проведено класними керівниками при сприянні шкільних психологів цикл лекцій з питань профілактики наркотизації,

алкоголізації і тютюнопаління

Було проведено конкурс тематичних плакатів «Антинаркотик». В ньому прийняли участь 15 учнів 9-11 класів.

Перша половина жовтня була присвячена підготовці і проведенню тижня «Підлітки за здоровий спосіб життя». Програма цієї акції надається у Додатках (Додаток Б). Відмітимо, що вона складалася з п'яти етапів: підготовчий, перший, другий, третій та заключний. На підготовчому етапі ми сформували волонтерські групи з учнів 11 класів, які пройшли спеціальний інструктаж, перед тим як приступити до просвітницької роботи.

На першому етапі кожний з волонтерів провів соціальну роботу з окремими учням школи, який має схильність до вживання наркотиків або алкоголю та тютюну.

На другому етапі волонтери узагальнили свою діяльність і запропонували провести загальну шкільну акцію проти вживання нарко-, токсикоречовин, алкоголізації і тютюнопаління.

Третій етап був присвячений проведенню шкільної акції «Підлітки за здоровий спосіб життя», кожний клас з 9 по 11 підготував своє усвідомлення проблеми подолання негативних явищ. Наприклад учні 9 класу склали пісню про наркомана, учні 10 класу відіграли на сучасний лад сценку з «Ревізора» з застосуванням відомостей про дії наркотиків.

Заключний етап був присвячений закріпленню здобутих знань. В класах було проведено написання творів на тему: «Дозволь собі бути щасливим».

Після і під час проведення акції працював анонімний консультативний кабінет для осіб, що вживають наркотики, алкоголь, а також для їх близьких.

Цікаво, що за індивідуальними консультаціями звернулися не учні школи, а мешканці з мікрорайону школи.

Проведення огляду агітбригад 9-11 класів «Молодь проти СНІДу» підвело підсумки дії нашої програми. Участь в ньому прийняло три агібригади, які склалися з учнів 9 класів, окремо з учнів 10 класів і з учнів 11 класів. Підведення підсумків завершилося нагородженням кращої агітбригади цінним

подарунком.

Отже, вважаємо, що в результаті дії програми «Здоровий спосіб життя» ми створили стійкий інтерес підлітків та молоді до здорового способу життя; завдяки проведенню лекцій з питань гігієни та санітарії підвищили культурний рівень учнів. Ми зробили крок в подальшому формуванні відповідального відношення школярів до особистого здоров'я, про це свідчать їх твори на тему «Дозволь собі бути щасливим».

3.3. Рекомендації з попередження девіантної поведінки дітей шкільного віку

На наш погляд, вони повинні складатися з декількох блоків.

Перший блок – це «Методичні рекомендації для організації соціально-профілактичної роботи». Він містить такі розділи:

- соціальний робітник у своїй профілактичній діяльності керується чинним законодавством, розпорядженнями місцевої соціальної служби;
- соціальний педагог розробляє план соціально-профшактичної діяльності відповідно до її структури. Обов'язково слід відмітити види, форми, напрямки і методи соціальної профілактики; слід вказати на які вікову групу вона розрахована; встановити строки дії;
- соціальний педагог здійснює облік клієнтів, соціальних груп з якими він працює;
- соціальний педагог відповідає за дотримання правил техніки безпеки під час проведення масових заходів та акцій;
- соціальний педагог складає звіт про якість і характер впливу профілактичних дій на соціальні групи та окремі особистості;
- соціальний педагог підвищує свій фаховий та методичний рівень з соціальної профілактики.

Другий блок – це «Загальні методичні рекомендації для здійснення

соціально-профілактичної роботи». Вони містять:

– використання гри як засобу організації змістовного дозвілля, запобігання асоціальній поведінці дітей та підлітків. Метою таких ігор може бути безпосередній розвиток якостей особистості, демонстрація творчого стану учасників, їхніх позицій і можливостей (навіть віддалених) перспектив розвитку, програвання певних ситуацій, залучення учасників гри до ситуації вибору є реальним шляхом попередження асоціальних явищ. Гру можна використовувати з метою діагностики, психокорекції міжособистісних стосунків;

– внесення в роботу клубних об'єднань при соціальних службах, закладах осягати пропозицій щодо проведення профілактичних заходів. Це дозволить за результатами проведення акцій підібрати активістів, які мають можливість стати волонтерами соціально-профілактичної роботи;

– використання масових профілактичних акцій під час Всесвітніх днів без тютюну, боротьби з наркотиками, боротьби зі СНІДом;

– впровадження як індивідуальних так і групових форм роботи. Введення в практику соціальної профілактики тренінгів для підлітків та молоді. Тренінги слід проводити працівниками служб у період функціонування таборів, у різних молодіжних і підліткових клубах.

ВИСНОВКИ

В першому розділі магістерської роботи був проведений теоретичний аналіз появи та сутності девіантної поведінки. З'ясовано, що під відхиленнями в поведінці дітей та підлітків розуміють такі його особливості, які не тільки звертають на себе увагу, але й насторожують вихователів (батьків, вчителів, суспільність). Ці особливості поведінки не тільки свідчать про відхилення від загальноприйнятих норм, вимог, але і несуть в собі зачатки, витoki наступних проступків, порушень етичних, соціальних, правових норм, вимог закону, представляють собою потенціальну загрозу суб'єкту поведінки, розвитку його особистості, оточуючим його людям, суспільству в цілому.

Аналізуючи роботи вітчизняних дослідників (В. Баженов, Ю. Могжинський та ін.) стосовно девіантної поведінки дітей та підлітків, можна виділити п'ять груп девіантів:

- 1) з яскраво вираженою агресивною поведінкою;
- 2) з неодноразовими суїцидальними спробами;
- 3) залежних від алкоголю;
- 4) ті, що систематично тікають з дому;
- 5) з вираженими невротичними реакціями (втома, роздратування, фрустрація).

Виявлено, що конкретні причини девіантної поведінки вельми численні. Деякі дослідники називають більше двох сотень таких чинників, які обумовлюють відхилену поведінку людей. Їх можна класифікувати, виділяючи найбільш важливі з них. Є сенс виділити наступні чинники:

- рівень розвитку суспільства (нормальне, кризисне і так далі);
- характеристика мікросередовища людини (сім'я, школа, вулиця);
- спадковість (психофізіологічна, соціальна, соціокультурна);
- навчання і виховання, включаючи самовиховання, соціальну активність людини;

– дієвість соціальних інститутів суспільства.

В другому розділі були розглянуті заходи та форми профілактики девіантної поведінки в родині та школі. З'ясовано, що основними завданнями роботи з батьками є:

– здійснення інформаційно-просвітницької роботи з метою профілактики дисгармонії сімейних стосунків і порушень в сімейному вихованні;

– здійснення діагностичної роботи з метою виявлення типу сімейного виховання, установок батьків по відношенню до дітей і гармонійності сімейних стосунків в цілому;

– здійснення комплексної корекційної роботи з сім'єю в цілях відновлення здорових взаємин між її членами і корекції наявних відхилень в сімейному вихованні.

Поставлені завдання визначають ті форми роботи, які необхідно здійснювати з сім'єю в цілях профілактики і корекції відхилень в поведінці дітей і підлітків.

Основними формами роботи соціальних робітників з профілактики і корекції відхилень в поведінці дітей є:

– санітарно-просвітницька форма;

– психогігієнічна і психопрофілактична форми;

– організаційно-управлінська форма роботи, спрямована на координацію зусиль фахівців різного профілю, школи і сім'ї.

Узагальнюючи зміст, структуру і напрямки соціальної профілактики ми вирішили розробити Програму «Здоровий спосіб життя», так як вважаємо, що здійснення профілактичних заходів в різних напрямках треба починати з пропаганди здорового способу життя.

Основними завданнями програми є :

1. Активно впливати на поведінку підлітка, створювати в нього позитивну мотивацію на ведення здорового способу життя.

2. Підвищити усвідомленість підлітками факторів ризику, які призводять до зниження фізичного, психічного здоров'я, розвитку захворювань і появи

шкідливих звичок.

4. Сприяти зниженню інтересу і мотивації на зловживання алкоголю, наркотиків, тютюну, шляхом надання об'єктивної інформації про наслідки цих дій.

Конкретні завдання:

Діагностична робота: проведення соціологічного дослідження з метою вивчення відношення молоді до проблем наркоманії, зловживання алкоголю, тютюнопаління, хвороб, які передаються статевим шляхом.

Методична робота: розробка концепції соціально-профілактичної діяльності з школярами з метою вивчення здорового способу життя і профілактики негативних явищ; підготовка методичних рекомендацій для педагогів, психологів, заступників директорів з виховної роботи.

Профілактично-корекційна робота: організація консультативного кабінету з основ здорового способу життя; організація постійнодіючого лекторію з профілактики негативних явищ.

Культурно-організаційна робота: організація і проведення тижня «Підлітки за здоровий спосіб життя»; проведення огляду агітбригад 9-11 класів «Молодь проти СНІДу»; проведення конкурсу тематичних плакатів «Антинаркотик».

Соціально-реабілітаційна робота: організація групи підтримки для осіб, які вживають наркотики і їхніх близьких; індивідуальна робота психолога з кризовими підлітками і молоддю.

Очікуванні результати: створення сталого інтересу підлітків і молоді до проведення здорового способу життя; підвищення рівня культури підлітків з гігієни і санітарії; формування відповідного відношення до особистого здоров'я; створення науково-методичної бази з профілактики негативних явищ і пропаганди здорового способу життя.

Підводячи підсумки дії програми «Здоровий спосіб життя» можна сказати що, основні цілі були досягнуті: ми створили стійкий інтерес підлітків та молоді до здорового способу життя; завдяки проведенню лекцій з питань

гігієни та санітарії підвищили культурний рівень учнів. Ми зробили крок в подальшому формуванні відповідального відношення школярів до особистого здоров'я, про це свідчать їх твори на тему «Дозволь собі бути щасливим».

Таким чином, гіпотеза дослідження про те, що організація профілактики девіантної поведінки школярів може бути ефективною, якщо: вона буде базуватися на виявлені та усуненні причин і умов, які сприяють виникненню відхиленої поведінки; буде розроблена функціональна модель програми профілактики девіантної поведінки школярів підтвердилася.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азарова Л. А., Сятковский В. А. Психология девиантного поведения : учеб.-метод. комплекс. Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. 164 с.
2. Алмазов Б. Н. Психическая средовая дезадаптация несовершеннолетних. Свердловск : Издательство Уральского Университета , 1986. 150 с.
3. Анисимов Л. Н. Профилактика пьянства, алкоголизма и наркомании среди молодежи. Москва : Юридич. лит., 1998. 173 с.
4. Антонян Ю. М. Личность преступника. Санкт-Петербург : Юридич. центр Пресс, 2004. 364 с.
5. Антонян Ю. М. Социальная среда и формирование личности преступника (неблагоприятные влияния на личность в микросреде) : учебное пособие. Москва : Акад.МВДСССР, 1975. 159 с.
6. Беличева С. А. Этот опасный возраст. Москва : Знание, 1982. 96 с.
7. Белоусова З. И., Овсянникова В. В. Социально-психологические проблемы девиантного поведения детей и подростков : учебное пособие. Запорожье : ЗГУ, 1998. 87 с
8. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки : Курс лекцій. Москва : МАУП, 2006. 88 с.
9. Буянов М. И. Ребёнку нужна родительская любовь. Москва : Знание, 1984. 78 с.
10. Буянов М. И. Размышления о наркомании : Книга для учителя. Москва : Просвещение, 1990. 77 с.
11. Важковиховуваність: сутність, причини, реабілітація : навч. посібник для соц. п-ів та практичних пс-ів освітніх закладів / за ред. О. М. Полякової. Суми : Університетська книга, 2009. 346 с.
12. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота». Київ : Наукова думка, 2016. 188 с.

13. Все про соціальну роботу : навчальний енциклопедичний словник-довідник / за ред. В. М. Пічі. Львів : Новий Світ – 2000, 2013. 616 с.
14. Габиани А. А. На краю пропасти: Наркомания и наркоманы. Москва : Мысль, 1990. 220 с
15. Гарбузов В. И. От младенца до подростка: Размышления о развитии и воспитании ребенка. 2-е изд. испр.и доп. Санкт-Петербург : Респекс, 1996. 432 с.
16. Гроф С. Путешествие в поисках себя: Измерение сознания. Москва : Ин-т трансперсональной психологии, 2001. 336 с.
17. Гурьева В. А., Гиндикин В. Я. Юридические психопатии и алкоголизм. Москва : Медицина, 1980. 272 с.
18. Данченко І. О. Профілактика девіантної поведінки молодших школярів у навчально-вихованому процесі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2006. 18 с.
19. Дементьева И. Отклоняющееся поведение несовершеннолетних как следствие семейного неблагополучия. *Социальная педагогика*. 2005. № 1. С. 24-25.
20. Дубровина И. В. Школьная психологическая служба: Вопросы теории и практики. Москва : Педагогика, 1991. 230 с.
21. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. І. Д. Звереві. Київ, Сімферополь : Універсум, 2013. 536 с.
22. Зикратов В., Чеверда И. Профілактика безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних: взаимодействие семьи и школы. *Социальная педагогика*. 2006. № 3. С. 74.
23. Змановская Е. В. Девиантология : Психология отклоняющегося поведения : учебное пособие. Москва : «Академия», 2004. 287 с.
24. Капська А. І. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю : навчально-методичний посібник. Київ : УДЦССМ, 2001. 220 с.
25. Квітковська Н. В. Психологія девіантної поведінки учнів (умови, причини, особливості виховання, проблемні родини, профілактика та корекція) :

- навч.-метод. посібник. Миколаїв, 2010. 240 с.
26. Кедярова Р. Н. Психологические причины неуспеваемости и работа школы с педагогически запущенными учащимися. *Социально-педагогическая работа*. 1999. № 6. С.67-76.
  27. Ківенко Н. В., Лановенко І. І., Мельник П. В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма : монографія. Ірпінь : Акад. держ. податк. служби України, 2002. 240 с.
  28. Козубовська І. В., Товканець Г. В. Соціальна профілактика девіантної поведінки: корекція відхилень у поведінці важковиховуваних дітей в процесі професійного спілкування. Ужгород : Патент, 1998. 195 с.
  29. Кон И. С. Психология старшеклассника. Москва : Просвещение, 1982. 207 с.
  30. Кон И. С. Психология ранней юности: Книга для учителя. Москва : Просвещение, 1989. 176 с.
  31. Крайг Г. Психология развития. Санкт-Петербург; Харьков; Минск, 2000. 992 с.
  32. Колесов Д. В. Предупреждение вредных привычек у школьников. 2-е изд. Москва : Педагогика, 1994. 159 с.
  33. Кучинский А. И. Предупреждение подростковой и молодежной преступности – настоятельное веление времени. *Проблемы воспитания*. 1996. № 2. С. 46-53.
  34. Литовченко В. Н. Адаптация личности как социально-педагогическая проблема. *Социально-педагогическая работа*. 1999. № 1. С. 2-14.
  35. Личко А. Е. Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков. Москва : Знание, 1999. 153 с.
  36. Личко А. Е. Эти трудные подростки: записки психиатра. Санкт-Петербург : Знание, 1983. 98 с.
  37. Личность преступника / ред.кол. : В. Н. Кудрявцев и др. Москва : Юридич. лит., 1975. 270 с.
  38. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. Київ :

- Либідь, 2011. 520 с.
39. Мартыненко А. В. Медико-социальная работа: теория, технология, образование. Москва : Наука, 1999. 240 с.
  40. Наш проблемный подросток : учебное пособие / под ред. Л. А. Регуш. Санкт-Петербург : Союз, 1999. 144 с.
  41. Немченко С. Г. Педагогічна корекція девіантної поведінки старшокласників загальноосвітньої школи : монографія. Донецьк : Юго-Восток, 2008. 262 с.
  42. О необходимости поддержки восстановительного подхода к подростковой преступности «Левенская декларация» / под ред. А. А. Дубровской. Москва : МОО Центр Судебно-правовая реформа, 1999. 25 с.
  43. Основы социальной работы : учебник / отв. ред. П. Д. Павленок. Москва : ИНФРА-М, 1997. 368 с.
  44. Осьмак Л. Профілактика асоціальних форм самоствердження підлітків. *Рідна школа*. 1997. № 3-4. С. 37-40.
  45. Павленок П. Д. Теория, история и методика социальной работы : учеб. пособ. 2-е изд. Москва : Дашков и К, 2004. 428 с.
  46. Паздников М. А. Факторы, способствующие криминогенному поведению несовершеннолетних. *Проблемы воспитания*. 1997. № 9. С. 12-13.
  47. Пархомович В. Б. Влияние социометрического статуса в классе на ассоциальное поведение подростка. *Психология*. 1998. № 3. С. 13-20.
  48. Пенішкевич Д. І., Тимчук Л. І. Соціальна педагогіка : модульна технологія навчального курсу. Чернівці : ЧНУ, 2010. 496 с.
  49. Перешеина Н. В. Девиантный школьник: педагогическая профилактика и коррекция отклонений : учебно-практическое пособие. Москва : ТЦ Сфера, 2006. 192 с.
  50. Пряхина М. В., Фурманов И. А. Потребность подростков в социально-педагогической и психологической помощи. *Гуманистическое формирование личности в современных условиях* : сборник статей. Минск, 1998. С.84-97.

51. Раттер М. Помощь трудным детям. Москва : Прогресс, 1987. 420 с.
52. Раева В. М. Структурные особенности личности несовершеннолетних правонарушителей. *Проблемы личности, профилактика отклонений в ее развитии* : материалы науч.-практ. семинара 28-30 июня 1992 г. Москва, 1993. С. 85-94.
53. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст. Проблемы становления личности. Москва : Мир, 1994. 320 с.
54. Савельєва Н. М. Соціальна профілактика девіантної поведінки: курс лекцій з презентацією навч. посіб. для студ. і магістр. спец-тей «Соц. робота» і «Соц. педагогіка». Полтава: ПНПУ, 2016. 110 с.
55. Сахарчук В. В., Юрова Е. А. Правовые и социально-психологические факторы преодоления антисоциального поведения подростков. *Социальная педагогика*. 1999. № 6. С. 48-51.
56. Социальная педагогика: курс лекций / под общ. ред. М. А. Галагузовой. Москва : ВЛАДОС, 2001. 416 с.
57. Социальная работа: теория и практика : учеб. пособ. / отв. ред. проф. Е. И. Холостова, проф. А. С. Сорвина. Москва : ИНФРА-М, 2003. 427 с.
58. Соціальна робота в Україні : навчальний посібник / за заг. ред. І. Д. Зверєвої, О. В. Безпалько. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 256 с.
59. Социальная работа : учеб. пособ. для вузов / под общ. ред. В. И. Курбатова. 4-е изд., перер.и доп. Ростов-на-Дону : Феникс, 2005. 480 с.
60. Степанов В. Г. Психология трудных школьников : учебное пособие для вузов. 7-е изд., перераб.и доп. Москва : Трикста, 2004. 560 с.
61. Тарновська О. С. Девіантна поведінка підлітків і превентивна робота : навч.-метод. посіб. Чернівці : Рута, 2003. 82 с.
62. Тетерский Д. Введение в социальную работу : учебное пособие. Москва : Академический Проект, 2001. 496 с.
63. Трудный подросток: причины и следствия / под ред. В. А. Татенко. Киев : Рад. школа, 1985. 175 с.

64. Федорченко Т. Є. Профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: соціально-педагогічний аспект : монографія. Черкаси : ФОП Чабаненко Ю.А., 2011. 492 с.
65. Федорченко Т. Є. Рання профілактика негативних проявів у поведінці дітей : навч.-метод. посіб. Київ : ТОВ «ХІК», 2003. 128 с.
66. Фельдштейн Д. И. Психология воспитания подростка. Москва : Знание, 1978. 47 с.
67. Фролова О. Г. Злочинність і система кримінальних покарань : навчальний посібник. Київ : АРТЕк, 1999. 208 с
68. Фромм Э. Бегство от свободы. Москва : Прогресс, 1990. 269 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета

1. Вік

2. Стать

3. Були у Вас спроби вживання наркотичних речовин: так, ні?

Якщо так, то чому _____

---

4. Чи вживали Ви алкоголь: так, ні?

Якщо так, то де _____

---

5. Ваше відношення до тютюнопаління: позитивне, байдуже?

6. Що Вам відомо про СНІД?

Додаток Б

Програма тижня «Підлітки за здоровий спосіб життя»

Підготовчий етап.

Мета: відібрати й навчити волонтерів /учнів 11 класів/.

Завдання: надати загальну інформацію з питань профілактики негативних явищ в молодіжному середовищі; визначити зміст, структури, систему підготовки волонтерів.

Перший етап.

Мета – допомогти конкретному учню, що вживає наркоречовину, або має схильність до тютюнопаління і алкоголізації.

Завдання: здійснення соціальної роботи волонтерами з конкретною людиною /учнем школи/, що має схильність до вживання наркоречовин, алкоголю, тютюнопаління.

Другий етап.

Мета: узагальнення діяльності кожного волонтера.

Завдання: описати волонтерам свою профілактичну діяльність з особою, що вживає наркотики, або схильна до тютюнопаління чи алкоголізації.

Третій етап.

Мета – проведення всешкільної акції «Підлітки за здоровий спосіб життя»

Завдання: залучити учнів 9-11 класів до акції.

Заключний етап.

Мета: закріплення здобутих знань.

Завдання: написання учнями творів на тему: «Дозволь собі бути щасливим».